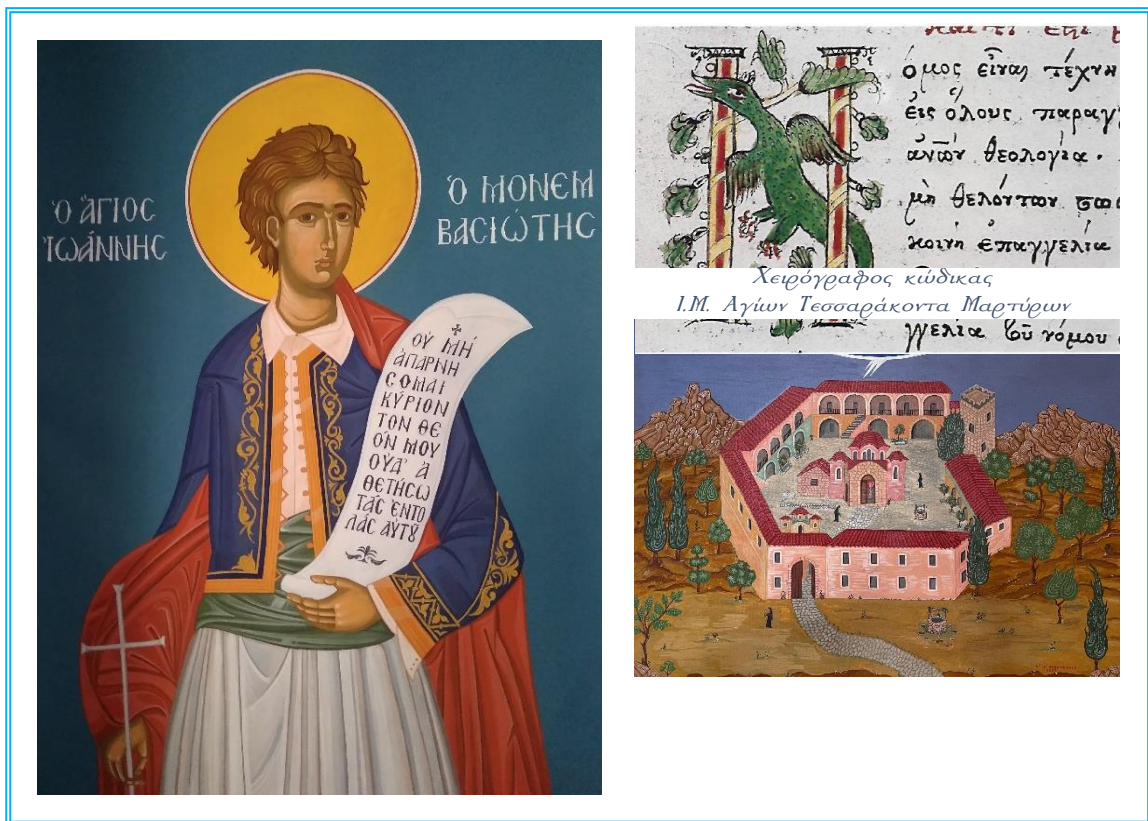

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ
ΚΑΙ ΣΠΑΡΤΗΣ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

“ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ, Ο ΛΥΧΝΟΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ:
ΚΡΥΦΟ ΣΧΟΛΕΙΟ - ΕΦΗΒΟΙ ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΕΣ”

Αναλυτικός οδηγός
ΓΡΑΦΕΙΟ ΝΕΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΣ
ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΣΠΑΡΤΗΣ

Σπάρτη, 2021

Επιμέλεια:

Ελένη Σ. Παπαδόγιαννη, Εκπαιδευτικός, MSc & Αγιογράφος

Συνεργάτες:

- Υπεύθυνος Γραφείου Νεότητας Ι.Μ. Μονεμβασίας και Σπάρτης, Ιεροδιάκονος, π. Νικόδημος Καρκαμπάσης
Στελέχη Γραφείου Νεότητας Ι.Μ. Μονεμβασίας και Σπάρτης
- Δημήτριος Χ. Παππάς, Εκπαιδευτικός, MSc
- Βασιλική Ν. Παντελάκου, Φιλολόγος, MSc
- Γεωργία Ν. Συνοδινού, Φιλολόγος, MSc
- Αγγελική Η. Τζανετέα, Μουσειολόγος

Περιεχόμενα

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	4
2. ΣΚΟΠΟΣ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ.....	4
3. ΣΤΟΧΟΙ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ.....	5
4. ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΣΤΗ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΤΕΧΝΗ.....	6
5. Η ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΩΝ ΜΟΣΧΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΑΚΑΒΑΔΩΝ.....	8
5α. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΤΩΝ ΜΟΣΧΩΝ.....	10
5β. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΤΩΝ ΚΑΚΑΒΑΔΩΝ.....	12
5γ. ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ.....	14
6. ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ ΚΑΙ ΜΑΘΗΜΑΤΑΡΙΑ.....	15
7α. Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ.....	18
7β. ΚΡΥΦΟ ΣΧΟΛΕΙΟ.....	20
8. ΕΦΗΒΟΙ ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΕΣ.....	25
8α. ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΟΣ.....	27
8β. ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΩΝ.....	28
9. ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΕ ΒΙΟΥΣ ΕΦΗΒΩΝ ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΩΝ.....	29
9 α. ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΑΣ ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΩΤΗΣ (ετών 15).....	29
9 β. ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΑΣ ΑΓΙΑ ΕΛΕΝΗ Η ΕΝ ΣΙΝΩΠΗ (ετών 15).....	30
9 γ. ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΑΣ ΝΙΚΗΤΑΣ Ο ΝΙΣΥΡΙΟΣ (ετών 15 ή 16).....	32
9 δ. ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΑΣ ΑΓΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΕΞ ΑΓΑΡΗΝΩΝ.....	33
10. ΣΥΜΒΑΤΟΤΗΤΑ ΜΕ ΤΑ Α.Π.Σ. ΚΑΙ Δ.Ε.Π.Π.Σ. ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑΣ ΚΑΙ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ.....	34
11. ΠΡΩΤΟ ΕΠΙΠΕΔΟ : Νηπιαγωγείο & Α΄, Β΄, Γ΄ Δημοτικού Σχολείου.....	34
12. ΔΕΥΤΕΡΟ ΕΠΙΠΕΔΟ : Δ΄, Ε΄, ΣΤ΄ Δημοτικού Σχολείου.....	36
13. ΓΥΜΝΑΣΙΑ – ΛΥΚΕΙΑ.....	39
ΕΝΤΥΠΟ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ.....	43
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	44
ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ.....	45
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ.....	45
ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ.....	46
ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ.....	46

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα: «Μεταβυζαντινά μοναστήρια, ο λύχνος του Ελληνικού Πολιτισμού: Κρυφό Σχολειό-Έφηβοι Νεομάρτυρες», απευθύνεται σε εκπαιδευτικούς, μαθητές και μαθήτριες της Πρωτοβάθμιας και της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Ο οδηγός του εκπαιδευτικού προγράμματος προσεγγίζει το θέμα σε θεωρητικό επίπεδο και σε αντίστοιχο πρακτικό-βιωματικό. Οι δραστηριότητες έχουν σχεδιαστεί με διαβαθμισμένη δυσκολία, ανάλογα με την εκπαιδευτική βαθμίδα στην οποία απευθύνονται, συμπεριλαμβανομένων και διαφορετικών μουσειοσκευών.

Σκοπός του εν λόγω εκπαιδευτικού προγράμματος είναι η γνωριμία με το θρυλικό «Κρυφό Σχολειό» που μύησε «έν κρυπτῶ εἰς τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδοξίας τὰ δόγματα, καὶ τῆς Ἑλληνικῆς ἐπιστήμης τὰς ἐντολάς¹» και εξόχως, η αντίληψη του ηρωισμού της υπέρτατης θυσίας των έφηβων Νεομαρτύρων. Η προσέγγιση του θέματος θα πλαισιωθεί με γνωστοποίηση της προσφοράς των μεταβυζαντινών μοναστηριών στην τέχνη και τα γράμματα στα σκοτεινά χρόνια της τουρκικής δουλείας και ιδιαίτερα με τη γνωριμία της μεταβυζαντινής εικονογραφίας στα χρόνια των Μόσχων και των Κακαβάδων και τους χειρόγραφους κώδικες που διασώθηκαν και χρησίμευσαν ως εκπαιδευτικό υλικό.

Η υλοποίηση του εκπαιδευτικού προγράμματος πραγματοποιείται δια ζώσης σε δύο διαφορετικούς χώρους ανάλογα με τη βαθμίδα εκπαίδευσης:

Α) Νηπιαγωγεία και Δημοτικά Σχολεία στην ιστορική **Ι.Μ. των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων Λακωνίας**.

Β) Γυμνάσια και Λύκεια στην ιστορική **Ι.Μ. Ζερμπίτσας Λακωνίας**.

Γ) Εναλλακτικά, υπάρχει ο σχεδιασμός και η δυνατότητα εκπόνησης του εκπαιδευτικού προγράμματος εξ αποστάσεως, με τη χρήση ηλεκτρονικών εργαλείων μέσω της ηλεκτρονικής πλατφόρμας **Cisco Webex Meetings**.

Το πρόγραμμα εκπονείται παρουσία των συνοδών εκπαιδευτικών των σχολείων και διαρκεί περίπου μιάμιση ώρα (1: 30 λεπτά).

I. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

Λέξεις κλειδιά: Ελληνικά γράμματα, ιδανικά, υπέρτατη θυσία, χειρόγραφοι κώδικες, μεταβυζαντινές τοιχογραφίες, ελληνοορθοδοξία, λαογραφία, τοπική ιστορία

2. ΣΚΟΠΟΣ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Έμπνευση του εκπαιδευτικού προγράμματος με τίτλο: «Μεταβυζαντινά μοναστήρια, ο λύχνος του Ελληνικού Πολιτισμού: Κρυφό Σχολειό - Έφηβοι Νεομάρτυρες», αρχικά,

¹ Φρεαρίτης, Κ. 1863, σελ. 54

από-τέλεσε η συμπλήρωση 200 χρόνων από το ξέσπασμα της Ελληνικής επανάστασης του 1821 ενάντια στον Τούρκο κατακτητή, που καταδυνάστευε το ελληνικό έθνος για τε-τρακόσια περίπου χρόνια. Ενσάρκωση αυτής της έμπνευσης αποτέλεσαν τα μεταβυζαντινά μοναστήρια, που είναι κατάσπαρτα στον ελλαδικό χώρο και αποτελούν ζωντανή μαρτυρία των ιστορικών, θρησκευτικών, κοινωνικών και πολιτισμικών συνθηκών που επικρατούσαν την περίοδο της Τουρκοκρατίας ως εκ τούτου αποτελούν μια ιδιαίτερα αξιόλογη δίοδο παιδαγωγικής προσέγγισης του θέματος. «Τους δύο πρώτους αιώνες μετά την Άλωση το γένος έμενε με ολιγοστές εξαιρέσεις στο πιο μαύρο σκοτάδι²». Ο αξιόλογος ιστορικός και ιστοριοδίφης Τάσος Γριτσόπουλος αναφέρει: «Άφοϋ σχολεία δέν έλειτουργοϋσαν καί άφοϋ γράμματα μέχρις ένός βαθμοϋ μικροϋ ή μεγάλου έγνωριζε πολϋς κόσμος, πρέπει κάπου νά τά έμαθε. Δέν ύπάρχει καμία γραπτή μαρτυρία, διά τό ποϋ τά έμαθε. Δύσκολον δέν εἶναι νά τό συμπεράνωμεν, ότι τά έμαθαν άπό τούς ιερεῖς μέσα εις τούς νάρθηκας τών έκκλησιών, όπως καί άπό τούς μοναχούς μέσα εις τά μοναστήρια³». Το θρυλικό «Κρυφό Σχολειό» είναι ζήτημα που θα προκαλέσει τους μαθητές και τις μαθήτριες να προβληματιστούν για τις δύσκολες συνθήκες μέσα από τις οποίες πορεύτηκε η ελληνική παιδεία δια μέσου των αιώνων της Τουρκοκρατίας και θα αποτελέσει σημείο σύγκρισης με τη σημερινή πραγματικότητα. Τέλος, η επιλογή του ευαίσθητου ζητήματος των έφηβων Νεομαρτύρων επιλέχθηκε, για να αναδειχθεί η αξία της διαφύλαξης των ιδανικών και της ελεύθερης προαίρεσης κάθε ανθρώπινης προσωπικότητας παρά τις συνέπειες που αυτή μπορεί να συνεπάγεται. Οι Νεομάρτυρες, σύμφωνα με τον Άγιο Νικόδημο τον Αγιορείτη, έστησαν τα τρόπαια της Νίκης κατά των πολεμώντων.

3. ΣΤΟΧΟΙ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Στόχοι του εκπαιδευτικού προγράμματος είναι οι μαθητές και οι μαθήτριες:

- Να πληροφορηθούν για τη διαφύλαξη και τους τρόπους έκφρασης του ελληνικού πολιτισμού μέσα από τα μεταβυζαντινά μοναστήρια την περίοδο της Τουρκοκρατίας.
- Να έρθουν σε επαφή με τη μεταβυζαντινή εικονογραφία και να γίνουν αποδέκτες των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της.
- Να εκτιμήσουν την αξία των χειρόγραφων κωδίκων ως προς τη διάσωση της ελληνικής γλώσσας και τον ρόλο τους στην παιδεία.
- Να συμπεράνουν τους βασικούς λόγους που οδήγησαν στο «Κρυφό Σχολειό» και την αξία του στη σφυρηλάτηση της εθνικής και θρησκευτικής ταυτότητας.
- Να αναγνωρίσουν την αξία των μεταβυζαντινών μοναστηριών ως χώρων καταφυγής και καλλιέργειας υψηλών ιδανικών.
- Να εντοπίσουν τους λόγους που οδήγησαν τους έφηβους Νεομάρτυρες στην υπέρτατη θυσία και την αξία της ελεύθερης προαίρεσης του ανθρώπου.

² Πετσάλης-Διομήδης, Θ. 2009, Β' τόμος, σελ. 320

³ Γριτσόπουλος, Τ., 1978-1979, τόμος ΙΓ', σελ. 38

- Να γνωρίσουν έφηβους Νεομάρτυρες, να κατανοήσουν τον ηρωισμό τους και τη συμβολή τους στην ωρίμανση της ιδέας του ξεσηκωμού.
- Να συνειδητοποιήσουν τη συμπίεση της Ορθοδοξίας και του Ελληνισμού στα χρόνια της σκλαβιάς και την ευθύνη για τη διαφύλαξη αυτών των ιδανικών στην ιστορική διαδρομή του ελληνικού έθνους.
- Να αποκομίσουν ιστορικά, πολιτισμικά, λαογραφικά, εικαστικά και παιδαγωγικά οφέλη μέσα από τη δραματοποίηση και τη δημιουργικότητα.
- Να καλλιεργήσουν την κριτική τους σκέψη μέσα από την αντιπαραβολή της ζωής των νέων στα χρόνια της σκλαβιάς με τον τρόπο ζωής της σημερινής νεολαίας.

4. ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΣΤΗ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΤΕΧΝΗ

Την Τρίτη 29 Μαΐου του 1453 ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος αρνείται να παραδώσει την Πόλη στα χέρια του Μωάμεθ και του απαντά αποφασιστικά ότι είναι κοινή απόφαση όλων να μην παραδώσουν την Πόλη και να πεθάνουν χωρίς να υπολογίσουν τη ζωή τους⁴. Η Κωνσταντινούπολη μετά από δύο περίπου μήνες πολιορκίας έπεσε στα χέρια των Οθωμανών από τις δυνάμεις του Μωάμεθ Β΄ του Πορθητή⁵. Ο Μιχαήλ Κριτόβουλος, ένας από τους βυζαντινούς ιστορικούς της Αλώσεως, περιγράφει με παραστατικό τρόπο τη λεηλασία της Πόλης και τον επιτάφιο θρήνο για τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο. Ο Μωάμεθ, όταν μπήκε έφιππος στην Πόλη και αντίκρισε τον θάνατο, την ερημιά και την καταστροφή της ένδοξης Κωνσταντινούπολης, αποφάσισε να την αναστήσει ξανά. Για τον λόγο αυτό προχώρησε άμεσα σε εκλογή νέου Οικουμενικού Πατριάρχη, του Γενναδίου Σχολαρίου, με τη σκέψη ότι αυτό θα έδινε θάρρος στους Έλληνες να κατοικήσουν και να εργαστούν ξανά στην Πόλη. Ο Μωάμεθ παραχώρησε στον πατριάρχη και μια σειρά από προνόμια εθναρχικά, θρησκευτικά και διοικητικά⁶. Παράλληλα, ο ιερός νόμος του Ισλάμ οριοθετούσε τη θέση των υπόδουλων χριστιανών, αλλά ενίοτε οι Οθωμανοί σουλτάνοι παρέβαιναν τις διατάξεις και αυθαιρετούσαν. Οι νέες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες ήταν ασφυκτικές. Ο υπόδουλος ελληνικός λαός σκεπάστηκε από το πυκνό σκοτάδι της «μαυροφόρας απελπισιάς». Κάθε Έλληνας χριστιανός άνω των δώδεκα ετών ως το τέλος της ζωής του έπρεπε να πληρώνει κάθε χρόνο το ατιμωτικό χαράτσι, τον βαρύτατο κεφαλικό φόρο, αν ήθελε να φέρει το κεφάλι του στους ώμους του. Πιο οδυνηρός, όμως, ήταν ο φόρος αίματος, το παιδομάζωμα ή ντεβσιρμέ ή γενιτσάρωμα, η υποχρεωτική δηλαδή επιστράτευση των παιδιών στην υπηρεσία του Σουλτάνου, που εφαρμοζόταν από το 1350 μ.Χ. στις

⁴ <http://ebooks.edu.gr/ebooks>

⁵ <https://el.wikipedia.org/wiki>

⁶ Σιδηράς, Ι. <https://radiomax.gr>

περιοχές που κατακτούσαν οι Τούρκοι⁷. Σύμφωνα με φερμάνι του 1601 «οι νέοι των απίστων» έπρεπε να είναι «καλλίμορφοι, αρτιμελείς και προς πόλεμον κατάλληλοι». Παρά την ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως των υπόδουλων Ελλήνων, καθώς και τη διατήρηση των ηθών και εθίμων τους, σύμφωνα με τα Προνόμια του Μωάμεθ, που δόθηκαν για ιστορικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς λόγους, πολλές εκκλησίες βεβηλώθηκαν ή μετατράπηκαν σε τζαμιά και τα καμπαναριά σε μιναρέδες. Με την πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ανακόπηκε ξαφνικά και η Παλαιολόγεια Αναγέννηση που αποτύπωνε τα τελευταία της δείγματα στις εκκλησίες του βυζαντινού Μυστρά. Ωστόσο, παρά τις αντιξοότητες και την καταπίεση των κατακτητών, το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης με τη δικαιοδοσία από τα προνόμια του Μωάμεθ του Β' συνέβαλε στην προστασία και στη συνέχιση του έργου της εκκλησίας με τα πατριαρχικά σιγγίλια⁸, τα συνοδικά αυτά έγγραφα που επέτρεπαν την ανέγερση, την επισκευή, την επίβλεψη και τη συντήρηση εκκλησιών και μοναστηριών. Με το ευνοϊκό αυτό κλίμα των προνομίων χτίζονται ή ανακαινίζονται μοναστήρια και ναοί σε όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα της σημερινής Ελλάδας. Ένα παραπάνω πλεονέκτημα αποκτούσαν τα ιερά μοναστήρια, όταν ήταν σταυροπηγικά και υπάγονταν πνευματικά και νομικά απευθείας στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Τότε, αποστελλόταν εκπρόσωπος του Πατριαρχείου με έναν σταυρό τον οποίο τοποθετούσε στα θεμέλια του καθολικού, δηλαδή του κεντρικού ναού του μοναστηριού. Η λέξη «σταυροπηγική» προέρχεται από τη συνεκφορά των λέξεων «σταυρόν πήγνυμι»⁹. Η ίδρυση και λειτουργία των μεταβυζαντινών ναών και μοναστηριών σηματοδότησε την άνθιση της Αρχιτεκτονικής, της Γλυπτικής, της Εικονογραφίας, της Αργυροχρυσοχοΐας, της Ξυλοτεχνίας, της Μικροτεχνίας, της Μεταλλουργίας, της Χρυσοκεντητικής και άλλων διακοσμητικών τεχνών¹⁰. Η διαδρομή του ελληνικού πολιτισμού, που ξεκίνησε από την αρχαία Ελλάδα, πέρασε από το Βυζάντιο και τώρα έβρισκε έκφραση μέσα από τις φορητές εικόνες, τις τοιχογραφίες, τους χειρόγραφους κώδικες, τα πολύτιμα λειτουργικά κειμήλια, όπως αρτοφόρια, άγια ποτήρια, θυμιατήρια, κανδήλες, σταυρούς αγιασμού, άμφια κ.ά. Το ελληνικό πνεύμα διαφυλάχθηκε και εναρμονίστηκε με το πνεύμα του χριστιανισμού ως προς την έκφραση. Μάλιστα, αρκετά κιονόκρανα και λείψανα από τον ανάγλυφο διάκοσμο ιερών και ναών της ελληνιστικής, ρωμαϊκής, παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής εποχής, διαφυλάχθηκαν σε πολλά μεταβυζαντινά μοναστήρια ή εντοιχίστηκαν στο καθολικό τους¹¹. Οι Έλληνες μπορεί να έχασαν την εθνική τους ελευθερία, αλλά διατήρησαν την «εν Χριστώ» πνευματική τους ελευθερία. Η αυτοσυνειδησία

⁷ Ζώρζου, Σ., 2018, σελ. 255

⁸ <https://el.wikipedia.org/wiki>

⁹ Κατσαφάνα, Δ., 2020, σελ. 136

¹⁰ Μυλωνάκου-Σαϊτάκη, Γ., 1998, σελ. 188

¹¹ Κατσαφάνα, Δ., 2020, σελ. 69

αναζωογονούνταν από τις εθνικές και πολιτιστικές παραδόσεις, καθώς επίσης και από τα ελληνικά γράμματα, θεματοφύλακας των οποίων στάθηκε η εκκλησία¹².

5. Η ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΩΝ ΜΟΣΧΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΑΚΑΒΑΔΩΝ

Ο φόβος των κατακτητών οδηγεί συχνά τους υπόδουλους Έλληνες να εγκαταλείπουν τις πατρογονικές τους εστίες στους κάμπους και να ανεβαίνουν στα βουνά, χτίζοντας στην αρχή οικισμούς που δεν ήταν καταγεγραμμένοι στα κιτάπια των Τούρκων και στη συνέχεια ολόκληρα ορεινά χωριά¹³. Για τον ίδιο λόγο αναπτύσσονται μοναστικά κέντρα σε απομονωμένους και δυσπρόσιτους τόπους, μακριά από τα μάτια των Τούρκων. Οι άδειες για την ανέγερση ή επισκευή ναών και μοναστηριών στα χρόνια της Τουρκο-κρατίας δίνονταν από τις αρμόδιες Οθωμανικές υπηρεσίες, στα πλαίσια των προνομίων που παραχώρησε ο Μωάμεθ μετά την Άλωση. Βέβαια, οι άδειες αυτές εξαρτιόνταν από την καλή διάθεση των σουλτάνων και των κατά τόπους πασάδων¹⁴. Τα ιεροδικεία, που εξέδιδαν τις άδειες, έθεταν περιορισμούς στις διαστάσεις και το ύψος των ναών, οι οποίοι έπρεπε να είναι μικροί και με λιτή εξωτερική διακόσμηση σε σύγκριση με τα τζαμιά. Σε περιπτώσεις επισκευής παλαιότερων ναών δεν επιτρεπόταν να αλλάξουν οι διαστάσεις, αλλά όλες οι επιδιορθώσεις έπρεπε να γίνουν στα υπάρχοντα κτίρια. Τα μοναστήρια διατηρούν τα χαρακτηριστικά της μοναστηριακής αρχιτεκτονικής και τα περισσότερα έχουν φρουριακό χαρακτήρα, εφόσον προστατεύονταν με ισχυρά, υψηλά τείχη, χωρίς να λείπουν και οι κυκλική ή τετράγωνοι πύργοι με επάλξεις και προμαχώνες¹⁵. Ο ρυθμός των καθολικών είναι συνήθως σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο. Αν, μάλιστα, είναι αγιορείτικου τύπου, έχουν δύο ημικυκλικές κόγχες στους χορούς αριστερά και δεξιά. Σχεδόν πάντα υπάρχει στα δυτικά του καθολικού ο πρόναος ή νάρθηκας ή «λιτή», χώρος όπου τελούνταν ορισμένες ακολουθίες και όπου παρέμεναν οι κατηχούμενοι και οι μετανοούντες.

Πριν το 1600 τα θρησκευτικά μνημεία είναι αραιά. Στην Κωνσταντινούπολη ο πρόδρομος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού Κύριλλος Λούκαρις (1572-1638) αγωνίζεται για να κρατήσει ζωντανό το ελληνικό πνεύμα και την Ορθοδοξία και ενθαρρύνει την ανέγερση νέων ναών και μοναστηριών. Στην περιοχή της Λακεδαιμονίας από τα τέλη του 16^{ου} και όλο τον 17^ο αιώνα παρατηρείται μια σχετική ανάκαμψη του Ελληνισμού, γεγονός που εκ-φράζεται με την ανέγερση νέων ναών και μοναστικών πυρήνων, που «...δεν ήταν μόνο της χριστιανικής θρησκείας ιερά, ήταν και των ιδεών εστίες και φρονημάτων τα ζώπυρα¹⁶». Ο λύχνος του ελληνικού πολιτισμού

¹² Μητροπολίτου Μονεμβασίας και Σπάρτης Ευσταθίου, 2013, σελ.225-227

¹³ <http://www.immspartis.gr>

¹⁴ Κατσαφάνα, Δ., 2020, σελ. 131-132

¹⁵ Κατσαφάνα, Δ., 1990, σελ. 33

¹⁶ Μητροπολίτου Μονεμβασίας και Σπάρτης Ευσταθίου, 2013, σελ.239

συνέχισε να παραμένει αναμμένος, βρίσκοντας ιδιαίτερη έκφραση και διέξοδο μέσα από τη ζωγραφική τέχνη. Ιδιαίτερη άνθιση γνώρισε η μεταβυζαντινή εικονογραφία με την εκλεπτυσμένη τέχνη των Μόσχων και των Κακαβάδων, που κατάγονταν από το Ναύπλιο. Πληροφορίες για την ανέγερση και την εικονογράφηση των μνημείων παίρνουμε από τις κτητορικές επιγραφές που βρίσκονται πάνω από την είσοδο των ναών, αν και η άρνηση πολλές φορές των εικονογράφων να αναγράψουν τα ονόματά τους στις επιγραφές αυτές, αφήνει ελεύθερο τον χώρο για εικασίες σχετικά με τους δημιουργούς των έργων.¹⁷

Η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 και ιδιαίτερα η παράδοση του Βυζαντινού Μυστρά στα χέρια των Οθωμανών το 1460, ανέκοψε βίαια την πορεία της Παλαιολόγειας εικονογραφικής τέχνης, που ακολουθούσε τα πρότυπα της Μακεδονικής Σχολής, με πλούσια χρώματα, «πλατειά» σαρκώματα και φωτίσματα στα πρόσωπα, ζωντάνια και αέρινη κίνηση στις μορφές. Η Παλαιολόγεια τέχνη μεταναστεύει τώρα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη και αποκτά νέα χαρακτηριστικά, σηματοδοτώντας έτσι την έναρξη της μεταβυζαντινής εικονογραφίας. Οι κινήσεις των μορφών γίνονται πιο συγκρατημένες και ασκητικές. Οι προπλασμοί των προσώπων γίνονται πιο σκούροι και τα φωτίσματα των μορφών στενεύουν. Οι ζωγράφοι της «Κρητικής Σχολής» τήρησαν τα εικονογραφικά προγράμματα και την διάταξη των εικονογραφικών κύκλων που παρέλαβαν από την εποχή των Παλαιολόγων¹⁸. Ο Θεοφάνης ο Κρης (Κρητικός) ιστόρησε μοναστήρια στο Άγιο Όρος και στα Μετέωρα. Στην Πελοπόννησο στα τέλη του 16^{ου} και κυρίως τον 17^{ου} αιώνα αναπτύχθηκαν τα επαγγελματικά εργαστήρια της οικογένειας Κακαβά και των αδελφών Μόσχου, οι οποίοι ξεκινώντας από το Ναύπλιο, αγιογράφησαν μνημεία κυρίως στην Πελοπόννησο. Οι ναοί πλέον δεν είναι μεγαλοπρεπείς όπως στα Βυζαντινά χρόνια, αφού οι άδειες των Τούρκων για την ανέγερση των ναών όριζαν περιορισμένες διαστάσεις. Από την άλλη, το θεσπισμένο από την Εκκλησία τυπικό στο εικονογραφικό πρόγραμμα, έπρεπε να τηρηθεί. Εφόσον οι διαθέσιμες ζωγραφικές επιφάνειες ήταν μικρότερες, αναγκαστικά η κλίμακα στις τοιχογραφίες συρρικνώνεται. Οι θεματικοί κύκλοι και οι επιμέρους τοιχογραφίες χωρίζονται με ερυθρές ταινίες σε σχετικά μικρά ορθογώνια πλαίσια και δίνουν την αίσθηση ότι είναι φορητές εικόνες στη σειρά. Οι χριστιανοί τα δύσκολα αυτά χρόνια γνώριζαν λιγοστά γράμματα, επομένως οι τοιχογραφίες δε στόλιζαν μόνο τον ναό, αλλά αναλάμβαναν και τον ρόλο της μύησης στα δόγματα της χριστιανικής θρησκείας. Το λιγοστό φως από τα μικρά παράθυρα καθιστούσε την ατμόσφαιρα πιο κατανυκτική και ευνοούσε την κίνηση της ψυχής στην αναζήτηση και ανεύρεση του πνευματικού φωτός. Ενδεικτικά, θα αναφερθούμε στα βασικά γνωρίσματα των μεταβυζαντινών τοιχογραφιών σε μεταβυζαντινά μοναστήρια και ναούς της Λακωνίας, μέσα από τα δύο εργα-

¹⁷ Γριτσόπουλου, Τ., 1974, σελ. 190

¹⁸ Κατσουλάκος, Θ. & Ασημομύτης, Β., 2012, σελ. 70

στήρια του Ναυπλίου, των Μόσχων και Κακαβάδων, που αγιογραφούσαν παράλληλα και μέσα στις δύσκολες συνθήκες της Τουρκοκρατίας.

5α. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΤΩΝ ΜΟΣΧΩΝ

Οι αδελφοί Μόσχου, ο Δημήτριος και ο Γεώργιος, όπως και οι περισσότεροι ζωγράφοι της περιόδου του 17^{ου} αιώνα, δέχονται την επίδραση της Κρητικής Σχολής Αγιογραφίας και μεταφέρουν στις τοιχογραφίες τους τη λεπτολόγο τεχνική της φορητής εικόνας¹⁹. Στους αδελφούς Μόσχου, που είτε εργάστηκαν από κοινού είτε μόνο ο Γεώργιος, ανήκει η αγιογράφιση του ναού του Αγίου Δημητρίου στα Χρύσαφα Λακωνίας το έτος 1620. Το καθολικό της Ι.Μ. των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στα Χρύσαφα Λακωνίας, ιστορήθηκε «δια χειρός» του Γεωργίου Μόσχου το έτος 1620, αφού φέρει την υπογραφή του²⁰. Σύμφωνα με τους μελετητές στα έργα των Μόσχων συγκαταλέγεται η εικονογράφιση της Ι.Μ. της Παναγίας Ελεούσας Κούμπαρη Λακωνίας το 1602.

Οι Μόσκοι ακολουθούν το προβλεπόμενο εικονογραφικό πρόγραμμα και η ζωγραφική τους καθίσταται ιδιαίτερα αφηγηματική, εμπλουτισμένη με μοναδικά διακοσμητικά και λαϊκά στοιχεία. Η εικονογράφιση χωρίζεται σε οριζόντιες θεματικές ζώνες που διακρίνονται μεταξύ τους με ερυθρές ταινίες. Στην πρώτη ζώνη υπάρχουν άγιοι και ιδιαίτερα μάρτυρες, όλοι σε στάση μετωπική και κρατούν σταυρό ή ειλητάριο ή ευλογούν²¹. Οι απεικονιζόμενες μορφές των αγίων αποπνέουν ηρεμία και ιεροπρέπεια. Τα πρόσωπα και ιδιαίτερα τα μάτια έχουν μοναδική εκφραστικότητα. Οι δύο χαρακτηριστικές γραμμές έκφρασης στο μέτωπο, οι λευκές ψιμυθίες που τονίζουν ακόμα περισσότερο τα στενά φωτίσματα του προσώπου, η ευγενική κλίση της κεφαλής, η κατάισια ματιά, είναι μερικά από τα στοιχεία που καθιστούν τους Μόσχους άριστους προσωπογράφους. Τα αυτιά είναι έντονα σχηματοποιημένα και οι τούφες των μαλλιών διακρίνονται μεταξύ τους με καλαισθησία. Οι μεμονωμένες μορφές των αγίων στέκονται ακίνητες με αυστηρό, ασκητικό ύφος και συνήθως περισφίγγονται μέσα στα ενδύματά τους. Συχνά, τα υφάσματα έχουν περίτεχνη διακόσμηση με λουλούδια ή μοτίβα και αποτελούν απομίμηση της λαϊκής υφαντικής τέχνης. Αντίθετα, στις συνθέσεις οι μορφές αποδίδονται με ζωηρή κίνηση και πνευματικό βάθος²².

Στην Ι.Μ. Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων Λακωνίας πολυπρόσωπη και εκτεταμένη είναι η σύνθεση της «Κρίσης» που δεσπόζει στον νάρθηκα, στον ανατολικό τοίχο, πάνω από τη βασιλική πύλη. Στο πάνω μέρος της σύνθεσης μέσα σε κυκλική «Δόξα» κάθεται επί θρόνου ο Ιησούς Χριστός, ενώ ολόγυρά του φτεροκοπούν Χερουβείμ με πορφυρές φτερούγες. Εκατέρωθεν του Ιησού Χριστού, πάνω σε υποπόδιο, η Θεοτόκος και ο

¹⁹ Γριτσόπουλος, Τ., 1972, σελ. 192

²⁰ Ιερά Μονή Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, 2013, σελ. 147

²¹ Ιερά Μονή Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, 2013, σελ. 151

²² Γριτσόπουλος, Τ., 1972, σελ. 191

Ιωάννης ο Πρόδρομος σε στάση ικεσίας παρακαλούν για τη σωτηρία των κρινόμενων ανθρώπων. Σε δύο ημικυκλικά σύνθρονα κάθονται οι Δώδεκα Απόστολοι. Στο κέντρο της σύνθεσης, μέσα σε ένα ουράνιο σκηνικό με σειρές από λευκές νεφέλες, γίνεται η «Κρίση». Ο Γεώργιος Μόσχος έχει αποδώσει με παραστατικό τρόπο το εσχατολογικό αυτό θέμα με έναν ζυγό, τον οποίο κρατάει χέρι που ξεπροβάλλει από τον Θρόνο. Ενώ, όμως, τα χειρόγραφα με τις αμαρτίες του κρινόμενου ανθρώπου είναι περισσότερα από τα χειρόγραφα με τις καλές πράξεις, εντούτοις ο ζυγός κλίνει προς τα δεξιά χάρη στην ευσπλαχνία του Κυρίου και στις παρακλήσεις των δεομένων, που γονατίζουν και παρακαλούν αριστερά και δεξιά του Θρόνου. Με έντονο κόκκινο χρώμα ξεπηδά πύρινος ποταμός που παρασύρει στο ανοιχτό στόμα ενός δράκοντα τους αμετανόητους. Ο Γ. Μόσχος αποδίδει λαϊκότητα και παραστατικά την πύλη του Άδη με το ανοιχτό στόμα ζοφερού δράκου. Από τα δεξιά του Θρόνου όμιλος από «σεσωσμένους» είναι σε ανάλαφρη κίνηση προς τον παράδεισο, στην πύλη του οποίου τους υποδέχεται ο Ιησούς Χριστός. Μέσα στον παράδεισο βρίσκονται ήδη ο ευγνώμων ληστής που είπε το «Μνήσθητί μου Κύριε, όταν έλθεις εν τη Βασιλεία σου» και μέσα σε «σινδόνη» τα δεκατέσσερις χιλιάδες Άγια Νήπια που κατέσφαξε ο Ηρώδης μετά την Γέννηση του Χριστού. Ο ζωγράφος χρησιμοποιεί έντονες χρωματικές αντιθέσεις και αυτό δίνει ζωντάνια και παραστατικότητα στις μορφές και στα δευτερεύοντα στοιχεία των τοιχογραφιών.

Εικόνα 1: "Κρίση", Ι.Μ. Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων Λακωνίας, έργο του Γεωργίου Μόσχου, 1620, φωτογραφία από το αρχείο της μονής

Στον νάρθηκα, επίσης, απεικονίζονται οι Άγιοι Τεσσαράκοντα Μάρτυρες μέσα στην παγωμένη λίμνη της Σεβαστείας. Και ενώ σαράντα αμάραντοι στέφανοι κατέρχονται να τους δοξάσουν, ένας όμως ολιγοπιστεί και αποχωρεί σε παρακείμενο κτίριο. Τον αιωρούμενο στέφανο παίρνει ένας από τους στρατιώτες της φρουράς που μπήκε στη λίμνη και μαρτύρησε με τους υπόλοιπους. Χαρακτηριστικό καλλιτεχνικό εύρημα του Γ. Μόσχου αποτελεί η διάσπαρτη αγιογράφηση των Αγίων Τεσσαράκοντα στη νότια καμάρα με λαμπρά ενδύματα σε ουράνια μακαριότητα.

Γενικά, οι αδελφοί Μόσχοι εισάγουν χαρακτηριστικά λαϊκά στοιχεία της καθημερινής ζωής της εποχής εκείνης, όπως πήλινα αγγεία και δοχεία, σκαμνιά, καθίσματα σκαλιστά, προσκέφαλα, σινδόνες με γραμμωτό διάκοσμο σαν αυτά που έφτιαχναν στον αργαλειό κ.ά. Αγαπημένη συνήθεια των Μόσχων είναι να αναδιπλώνουν το κάτω μέρος στα στηθάρια των Αγίων και να τα περιστοιχίζουν με ανθοφόρους στέφανους. Οι ανθόπλεκτοι στέφανοι με τα φανταστικά κρινώδη λουλούδια είναι αποκλειστικό χαρακτηριστικό τους²³.

5β. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΤΩΝ ΚΑΚΑΒΑΔΩΝ

Ο Δημήτριος Κακαβάς έχει υπογράψει τον εικονογραφικό διάκοσμο της Ι.Μ. Αγίων Αναργύρων Λακωνίας και τον ιερό ναό του Αγίου Βλασίου στα Τζίτζινα το έτος 1621. Επίσης, τον ναό που είναι αφιερωμένος στον Άγιο Νικόλαο στην Αναβρυτή το έτος 1625 και το καθολικό της Ι.Μ. Γόλας το έτος 1632. Με το εργαστήριο των Κακαβάδων, σύμφωνα με διάφορους μελετητές, έχουν συνδεθεί οι τοιχογραφίες του καθολικού της Ι.Μ. Καστρίου Λακωνίας το 1612, του ναού του Προφήτη Ηλία στο Γεωργίτσι Λακωνίας το 1619 και του καθολικού της Ι.Μ. Ζερμπίτσας το έτος 1669²⁴.

Όπως και οι αδελφοί Μόσχοι, έτσι και οι Κακαβάδες, Θεοδόσιος, Μαρίνος, Δημήτριος, και Θεόδουλος, μεταφέρουν στις τοιχογραφίες την εκλεπτυσμένη τεχνική των φορητών εικόνων. Ακολουθούν τα ζωγραφικά ρεύματα της εποχής και δέχονται επιδράσεις τόσο από την Κρητική, όσο και από την Αγιογραφική σχολή της Βορειοδυτικής Ελλάδας. Ωστόσο, οι ζωγράφοι του Ναυπλίου εισάγουν στις τοιχογραφίες τους δευτερεύοντα, λαϊκότροπα στοιχεία, τα οποία είναι αντλημένα από την αγροτική και ποιμενική ζωή που χαρακτήριζε, κατά κύριο λόγο, τους κατοίκους στην Τουρκοκρατία. Ο Φώτης Κόντογλου αναφέρει: «Τα έργα των αγιογράφων αυτών έχουν έντονη λαϊκή πνοή, ασκητική λιτότητα και είναι συχνά πλήρη πάθους...σεμνόχρωμα, κατανυκτικά»²⁵. Οι μορφές των ολόσωμων αγίων είναι ραδινές, ψηλόλιγνες και λιπόσαρκες με αρμονικές σωματικές αναλογίες. Επιπροσθέτως, αποπνέουν ιεροπρέπεια και ασκητικότητα. Τα πρόσωπα αποκτούν πλαστικότητα με τις

²³ Γριτσόπουλος, Τ., 1972, σελ. 191

²⁴ Χαραλάμπους, Δ., 2015, σελ. 18-19

²⁵ Καργάκος, Σ., 1993, σελ. 71

βαθιές ρυτίδες έκφρασης στο μέτωπο. Τα φωτίσματα συγκεντρώνονται σαν φωτεινές νησίδες στα ανάγλυφα σημεία του προσώπου και ιδιαίτερα στις παρειές, που ξεπροβάλλουν απότομα μέσα από τους σκούρους προπλάσμούς. Τα ενδύματα των μορφών έχουν έντονη πτυχολογία και γραμμικότητα. Τα χρώματα είναι πλούσια, αλλά δεν κραυγάζουν με έντονες αντιθέσεις. Οι τόνοι είναι απαλοί και κατά κύριο λόγο τα χρώματα είναι γήινα. Τα υφάσματα είναι κατάγραφα με γραμμικά ή φυτικά μοτίβα, χωρίς να λείπουν και οι χρυσοϋφαντες ταινίες, κυρίως στα άμφια. Στις συνθέσεις τα αρχιτεκτονήματα και τα βουνά ακολουθούν τη βυζαντινή τρισδιάστατη τεχνοτροπία και καταλαμβάνουν αρκετό χώρο στο βάθος των συνθέσεων. Τα δευτερεύοντα στοιχεία των παραστάσεων αποπνέουν, επίσης, τον λαϊκό βίο και εντυπωσιάζουν με τις λεπτομέρειες. Τα τραπέζια είναι κατάφορτα με μαχαιροπίρουνα, ποτήρια, παραδοσιακές στολισμένες με σχέδια πιατέλες, οι οποίες στηρίζονται σε ποδαράκι, και πήλινα κανατάκια με ένα ή δύο χερούλια. Εκτεταμένη είναι η χρήση του παραδοσιακού υφαντού σε βήλα, κλίνες και σε τραπέζια, ως μονοκόμματη, ριγωτή πετσέτα που απλώνεται περιμετρικά κ.ά. Ακόμα και τα εντάφια σπάργανα του Κυρίου στη σκηνή του ενταφιασμού είναι παραδοσιακής ύφανσης.

Εικόνα 2: "Ο Ενταφιασμός" Ι.Μ. Αγίων Αναργύρων Πάρωννα, έργο των Κακαβάδων, φωτογραφία από τον Ιωάννη Γκλέκα, 2021

Τα διακοσμητικά των Κακαβάδων είναι κατά κύριο λόγο εμπνευσμένα από τη φύση. Εκφράζονται με παχύφυλλους, ανθοφόρους κλάδους που αναπτύσσονται ελεύθερα και

περιστοιχίζουν τους στηθαίους αγίους. Μάλιστα, τα μικρά κρίνα θεωρούνται διαφοροδιαγνωστικό σημείο μεταξύ των διακοσμητικών προτιμήσεων των Μόσχων και των Κακαβάδων²⁶.

Στην Ι.Μ. Αγίων Αναργύρων Λακωνίας, ο Δημήτριος Κακαβάς, έχει ανιστορήσει δέκα σκηνές από τη ζωή και τις ιατρικές των Αγίων Αναργύρων. Τα μέσα που χρησιμοποιούν για την ιατρεία τους μας πληροφορούν για την αντιμετώπιση της ασθένειας στα δύσκολα εκείνα χρόνια, όπου δεν υπήρχαν οργανωμένα νοσοκομεία. Οι Άγιοι Ανάργυροι ασκούν ιατρική άλλοτε με φάρμακα από το χαρακτηριστικό κασελάκι τους, άλλοτε κάνοντας χειρουργικές επεμβάσεις με «νυστέρια», όπως στην περίπτωση της θεραπείας του πάσχοντα από υδρωπικία και άλλοτε με την ευλογία και την προσευχή, όπως στην περίπτωση του άτυχου θεριστή που είχε καταπιεί ένα φίδι, καθώς κουρασμένος κοιμήθηκε λίγο κάτω από ένα δέντρο²⁷.

Οι Μόσχοι και οι Κακαβάδες με τις ομοιότητες και τις ιδιαιτερότητες στη ζωγραφική τους ήταν από τους πιο αξιόλογους αγιογράφους του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, που συνέχισαν την παράδοση της Ανατολικής Ορθόδοξης εικονογραφίας αντλώντας στοιχεία από τον πλούτο της βυζαντινής παράδοσης και εμπλουτίζοντάς την με το λαϊκό στοιχείο στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Η αξία των μεταβυζαντινών τοιχογραφιών είναι ανυπολόγιστη, γιατί σύμφωνα και με τον Τάσο Γριτσόπουλο «ασυνειδήτως συμπλέκονται ο εθνικός και λαϊκός βίος με τον χριστιανικόν. Έτσι, οι αγέλαστες μορφές συναντώνται με το περιβάλλον της εθνικής κατήφειας»²⁸.

5γ. ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ

Στην Ι.Μ. Γόλας Λακωνίας υπάρχουν στον νάρθηκα του καθολικού παραστάσεις από αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους. Σε δεκάδες ναούς και μοναστήρια της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας υπάρχουν εικονογραφίες των φιλοσόφων, διότι η πνευματική τους ακτινοβολία συγκινούσε όχι μόνο τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς λογίους και καλλιτέχνες, αλλά και τον απλό λαό²⁹.

Επιπλέον, σύμφωνα με την πεποίθηση των Πατέρων της Εκκλησίας, ο δρόμος του χριστιανισμού προπαρασκευάστηκε από τους φιλοσόφους αυτούς με τον «σπερματικό λόγο», γιατί δίδασκαν αντίθετα με την πολυθεϊστική ειδωλολατρία. Τη σκέψη αυτή ενισχύουν και τα λόγια του ίδιου του Ιησού Χριστού που, όταν πήγαν στα Ιεροσόλυμα να τον συναντήσουν κάποιοι Έλληνες, είπε ότι «ελήλυθεν η ώρα, ίνα δοξασθή ο Υιός του ανθρώπου» (κατά Ιωάννη, κεφ. Ιβ'). Ένας βασικός, επίσης, λόγος της εικονογραφικής παρουσίας των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων ήταν να διατηρηθεί ζωντανή η ελληνική καταγωγή και παιδεία του Γένους στα δύσκολα χρόνια της σκλαβιάς.

²⁶ Μπελντέκος, Δ., 2011, σελ. 111

²⁷ Μπελντέκος, Δ., 2011, σελ. 104-107

²⁸ <http://peritexnisologos.blogspot.>, 2016

²⁹ Προβατάκη, Θ., 2003, σελ. 7

Εικόνα 3: "Θουκυδίδης και Χείλων ο Λακεδαιμόνιος" Ι.Μ. Γόλας, πηγή: "Το μοναστήρι της Γόλας Λακωνίας", 2012, Κατσουλάκος, Θ. & Ασημομύτης, Β. εκδ. Ιδιομορφή

Ο νάρθηκας της Ι.Μ. Γόλας χτίστηκε αργότερα από το καθολικό και η κτητορική επιγραφή αναφέρει ότι οι τοιχογραφίες έγιναν το έτος 1673. Δεν ανήκουν στον Δ. Κακαβά, ως εκ τούτου στον δυτικό τοίχο απεικονίζονται ολόσωμοι στη σειρά ο Σόλων, ο Θουκυδίδης, ο Πλούταρχος, μέσα σε μετάλλιο η «Σιβήλλα η σοφή», ο Αριστοτέλης, ο Πλάτων, ο Χίλων ο Λακεδαιμόνιος και ο Όμηρος. Όλοι οι φιλόσοφοι φορούν χρωματιστούς χιτώνες με πλούσιες πτυχές και από πάνω φορούν ιμάτια που πέφτουν αρχαιοπρεπώς ανάλαφρα στον έναν ώμο ή συγκρατούνται στο στέρνο όπως το φαιλόνιο. Η έκφρασή τους είναι στοχαστική, με κάποιες ρυτίδες έκφρασης στο μέτωπο. Δεν έχουν φωτοστέφανα. Κρατούν τεράστια ειλητάρια που ξετυλίγονται προς τα πάνω, αντίθετα από τους νόμους της βαρύτητας. Αν και υπάρχουν φθορές, τα ειλητάρια γράφουν χαρακτηριστικές φράσεις του καθενός. Στο ειλητάριο του Αριστοτέλη λέει: «Ακάματος φύσει Θεού γέννησις» [εξ αυτού γαρ ο αυτός ουσιούται λόγος]. Οι τοιχογραφίες των φιλοσόφων στην Ι.Μ. Γόλας Λακωνίας έχουν ιδιαίτερη αξία λόγω της μοναδικότητάς τους στην περιοχή της νότιας Ελλάδας³⁰.

6. ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ ΚΑΙ ΜΑΘΗΜΑΤΑΡΙΑ

Χειρόγραφο ονομάζεται καθετί που γράφεται με το χέρι. Στα αρχαία χρόνια ως επιφάνεια γραφής χρησιμοποιούσαν μεμβράνες από το φυτό «πάπυρος». Αργότερα, από τον

³⁰ Κατσουλάκος, Θ. & Ασημομύτης, Β. 2012, σελ. 123-127

2^ο αι. μ.Χ. χρησιμοποιήθηκε η περγαμνή, δηλαδή επεξεργασμένο δέρμα από μοσχάρι, πρόβατο ή αίγα³¹ και αργότερα χρησιμοποιήθηκε ευρέως το χαρτί. Τα βυζαντινά χειρόγραφα ήταν δύο ειδών. Είτε είχαν τη μορφή ειληταρίου και τυλίγονταν σε ξύλο ή φιλντισένιο κύλινδρο είτε τη μορφή κώδικα, δηλαδή την κλασική μορφή ενός βιβλίου. Κάθε χειρόγραφος κώδικας είναι μοναδικό δημιούργημα ανεξάρτητα από το γεγονός ότι μπορεί να μεταφέρει το περιεχόμενό του σε πολλά αντίγραφα³². Με τους χειρόγραφους κώδικες ασχολείται η επιστήμη της Παλαιογραφίας.

Η αξία των χειρόγραφων κωδίκων που διασώθηκαν ή αντιγράφηκαν στα μεταβυζαντινά μοναστήρια έχουν μεγάλη ιστορική, θρησκευτική, καλλιτεχνική, εκπαιδευτική και πολιτισμική αξία, γιατί αποτέλεσαν τη γέφυρα ανάμεσα στην αρχαία και τη νεότερη Ελλάδα. Χωρίς τους κωδικογράφους αυτούς τα αρχαία ελληνικά συγγράμματα θα είχαν χαθεί οριστικά³³. Στη Λακεδαιμονία η πνευματική και καλλιτεχνική ζωή άνθισε εκ νέου κατά τον 10^ο αι. μ.Χ. χάρη στον Όσιο Νίκωνα τον «Μετανοείτε». Μετέφερε στη Λακεδαιμονία το πνευματικό και καλλιτεχνικό ρεύμα της Κωνσταντινούπολης, το οποίο εκφράστηκε μεταξύ άλλων και μέσα από το βιβλιογραφικό εργαστήριο της μονής που ίδρυσε. Η άνθιση αυτή συνεχίστηκε στον Βυζαντινό Μυστρά, όπου στα βιβλιογραφικά εργαστήρια των μοναστηριών γράφτηκαν πολλοί κώδικες και πλούτισαν τις βιβλιοθήκες τους, ιδιαίτερα στη μονή Βροντοχίου και στη μονή του Ζωοδότου Χριστού. Δυστυχώς, όμως, με τα «Ορλωφικά» το 1770 και την επέλαση του Ιμπραήμ πασά τον χειμώνα του 1824-1825, ο Μυστράς ερημώθηκε και οι περισσότεροι κώδικες αρπάχτηκαν ή καταστράφηκαν³⁴. Βιβλιογραφικό εργαστήριο χειρόγραφων κωδίκων αποτέλεσε και η Ι.Μ. των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στα Χρύσαφα και η Ι.Μ. Ζερμπίτσας στη Λακωνία στα χρόνια πριν την επανάσταση του 1821. Οι βιβλιοθήκες των μοναστηριών εμπλουτίστηκαν περισσότερο με τη συγκέντρωση μεγάλου αριθμού χειρόγραφων κωδίκων, που για λόγους ασφαλείας μεταφέρθηκαν από τη Μητρόπολη κυρίως του Μυστρά και αποτέλεσαν κιβωτό της βυζαντινής και μεταβυζαντινής ελληνικής παράδοσης. Δυστυχώς, όμως, με τα Ορλωφικά και την επέλαση του Ιμπραήμ τα μοναστήρια υπέστησαν εκτεταμένες καταστροφές. Τα περισσότερα χειρόγραφα και οι κώδικες καταστράφηκαν ή πυρπολήθηκαν. Στους Αγίους Τεσσαράκοντα από τη λαίλαπα αυτή διασώθηκαν εβδομήντα έξι χειρόγραφοι κώδικες, ένας του 12^{ου} αιώνα, λίγοι του 14^{ου} αιώνα και οι υπόλοιποι μεταγενέστεροι, σύμφωνα με την καταγραφή του Βυζαντινολόγου Ν. Βέη. Από τους 14 κώδικες που διασώθηκαν από την Ι.Μ. Ζερμπίτσας ο παλαιότερος είναι ένας περγαμηνός κώδικας του 11^{ου} αιώνα και περιέχει κείμενα των Ευαγγελιστών. Από τους τριάντα έξι Λακεδαιμόνιους βιβλιογράφους, κώδικες των οποίων σώζονται σε βιβλιοθήκες της Ελλάδας και του εξωτερικού, οι πιο γνωστοί ήταν ο επίσκοπος Βρεσθένης Παρθένιος εξ Αναβρυτής, ο οποίος οργάνωσε τον 17^ο αι. το

³¹ <https://el.wikipedia.org/wiki/>

³² Προβατάκης, Θ. & Μυλωνάκου-Σαϊτάκη, Γ., 1998, σελ. 207

³³ Κατσαφάνας, Δ., 2020, σελ. 176

³⁴ Γαλανόπουλος, αρχιμ. Μελέτιος, σελ. 251-252

βιβλιογραφικό εργαστήριο των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, ο πρωτοσύγκελος Γαλακτίων εξ Αναβρυτής, ο ιερομόναχος Ιγνάτιος από τα Τζιντζινα, ο ιερομόναχος Διονύσιος από τα Χρύσαφα Λακωνίας κ.ά.³⁵

Εικόνα 4: Αρχικό γράμμα "Π" και "Ο" από «Νομοκανών Μαζαλού», 1728, Ι.Μ. Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, πηγή: Προβατάκης, Θ. & Μυλωνάκου-Σαϊτάκη, 1998, "Θησαυροί και Κειμήλια Μουσείου Εκκλησιαστικής Τέχνης

Το περιεχόμενο των χειρόγραφων κωδίκων διακρίνεται σε κείμενα θεολογικής-εκκλησιαστικής γραμματείας, όπως Ευαγγελιστάρια, Ψαλτήρια, Μηναία, Πεντηκοστάρια, πατερικά, μουσικά, νομικά κ.ά. και σε κείμενα «θύραθεν παιδείας» όπως τα μαθηματάρια³⁶. Η γραφή των κωδίκων είναι κυρίως μεταβυζαντινή, μικρογράμματη και καλλιτεχνική με ελαφρά κλίση προς τα δεξιά. Ιδιαίτερο εικαστικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι έγχρωμες μικρογραφίες των χειρογράφων, που είτε είναι απεικόνιση αγίων που κατά-λαμβάνουν ολόκληρη σελίδα είτε είναι διάφορα μοτίβα που διακοσμούν το πάνω ή το κάτω ή το πλαϊνό περιθώριο της σελίδας. Ιδιαίτερης καλλιτεχνικής έμπνευσης είναι τα κεφαλαία αρχικά γράμματα των κειμένων, που εκτός από λουλούδια, παριστάνουν δράκους, δικέφαλους αετούς, παγόνια, φίδια, λιοντάρια, γύπες κ.ά. Οι μικρογραφίες των χειρογράφων συνάδουν με το κείμενο της σελίδας, δηλαδή ιστορούν τα χειρόγραφα με διακοσμητικά στοιχεία. Οι μικρογραφίες ήταν βυζαντινή συνήθεια και συντέλεσαν στην διάδοση της βυζαντινής τέχνης, εφόσον η μεταφορά των χειρόγραφων κωδίκων ήταν εύκολη από τόπο σε τόπο³⁷.

Τα μαθηματάρια ήταν οι χειρόγραφοι εκείνοι κώδικες οι οποίοι αποτελούσαν «διδασκτικά βιβλία» και ήταν ποικίλης ύλης. Από τα χειρόγραφα του 18^{ου} αι. που διασώζονται από την Ι.Μ. των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων Λακωνίας, τα εννέα είναι μαθηματάρια. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη διδακτική ύλη μερικών από αυτά. Φιλοσοφικά κείμενα του Αριστοτέλη, «Λουκιανού Ενύπνιον», Θεοφίλου Κορυδαλλέως «Διαλέξεις ελληνικάι φυσικώταται βοηθείας ένεκα της των Ελλήνων διδασκομένων μαθητών», «Ομιλίες και Λόγοι του Ιωάννου του Χρυσσοστόμου», Σοφία Σειράχ³⁸ κ.ά. Την

³⁵ Κόντη, Β., 2006, σελ. 432

³⁶ Μυλωνάκου, Γ. 1998, σελ. 207-210

³⁷ Κατσαφάνας, Δ., 2020, σελ. 183

³⁸ Μητροπολίτου Μονεμβασίας και Σπάρτης Ευσταθίου, 2013, σελ.238

περίοδο της Τουρκοκρατίας, οι μαθητές διδάσκονταν μέσα από τα μαθηματάρια κείμενα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων ρητορικά, ιστορικά, επικά κ.ά. τα οποία αποτελούσαν τη βάση για τη διδασκαλία της Γλώσσας. Εκτός από την ερμηνεία του περιεχομένου γινόταν και διδασκαλία της γραμματικής, του συντακτικού και του λεξιλογίου με τον εντοπισμό και τη συνύπαρξη λογίων και λαϊκών στοιχείων, σύνθετων λέξεων με λογοτεχνικό ύφος³⁹ κ.ά. Άλλωστε, στα χρόνια του Βυζαντίου η πρακτική αυτή ίσχυε στη «Θύραθεν παιδεία», όπου ο Γραμματικός ή Μαΐστρος μετέδιδε στους μαθητές του επιστημονικές γνώσεις στη Γραμματική, τη Φιλοσοφία, τη Ρητορική κ.ά. μέσα από την αρχαία ελληνική πεζογραφία και ποίηση καθώς και την εκκλησιαστική γραμματεία.

7α. Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

Όταν ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος έπεφτε θανάσιμα πληγωμένος στην πύλη του Αγίου Ρωμανού στην Κωνσταντινούπολη από τις ορδές του Μωάμεθ Β΄ του Πορθητή, στις 29 Μαΐου του 1453 μαζί του έπεσε και η Βασιλεύουσα και σταδιακά πέρασε στα χέρια των Οθωμανών όλη η συρρικνωμένη πια Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Η λάμψη του Βυζαντίου μετατράπηκε σε σκοτάδι που εισχώρησε σε όλες τις πτυχές της ζωής. Η οικονομία, οι τέχνες και τα γράμματα έπεσαν σε μααρασμό, γιατί το πρώτο ζητούμενο των «ραγιάδων» ήταν η επιβίωση. Άλλωστε, σύμφωνα με τον Τάσο Γριτσόπουλο: «Δεν ήταν δυνατόν να λειτουργήσουν σχολεία εξαιτίας της αθυμίας, της ελλείψεως μέσων και των φορέων δια την οργάνωση και λειτουργία τους»⁴⁰. Τα πρώτα χρόνια της σκλαβιάς οι περισσότεροι μορφωμένοι και οι λόγιοι του Βυζαντίου κατέφυγαν στη Δύση, με συνέπεια τα Ελληνόπουλα να μένουν χωρίς σχολεία και δασκάλους. Γράφει σχετικά ο πρώτος πατριάρχης μετά την άλωση Γεννάδιος Σχολάριος το 1460: «Πού τα παιδευτήρια της σοφίας; Κατεπόθησαν υπό του Μωάμεθ»⁴¹. Εξαίρεση στάθηκε η Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή, που ιδρύθηκε το 1454 από τον πατριάρχη Γεννάδιο Σχολάριο και «εδίδασκεν την ελληνικήν φωνήν και τέχνην». Ως τον 16^ο αιώνα η παιδεία δεν είναι οργανωμένη και κινείται σε μηδαμινά επίπεδα⁴². Το 1593 ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ιερεμίας ο Β΄ ο Τρανός παρακινεί τους κατά τόπους μητροπολίτες να ιδρύσουν σχολεία «ώστε τα θεία και ιερά γράμματα δύνασθαι διδάσκεσθαι...»⁴³. Ο ορισμός αυτός της συνόδου είναι σημαντικός, γιατί συνιστά την ίδρυση σχολείων εκτός της Κωνσταντινούπολης έτσι ώστε να εξαπλωθεί η παιδεία στις περιοχές που διατελούν υπό την άμεση επίβλεψη της Ορθόδοξης εκκλησίας⁴⁴. Στην Κωνσταντινούπολη ιδρύεται το Πατριαρχικό Σχολειό αρχικά με δεκαπέντε μαθητές. Στη

³⁹ Τζώρτζη, Ε., 2012.

⁴⁰ Γριτσόπουλος, Τ., 1980, σελ.294

⁴¹ <https://choratouaxoritou.gr/>

⁴² Βογιατζίδης, Ι.Κ, 1932, τόμος β΄, σελ. 274

⁴³ Πάπυρος Larousse Britannica 2007, σελ. 268-269

⁴⁴ Σκαρβέλη- Νικολοπούλου, Α., 1989, σελ. 175

Θεσσαλονίκη μαρτυρούνται σχολεία το 1585, στην Αθήνα το 1586, στην Κύπρο το 1592. Η λειτουργία των ελάχιστων αυτών σχολείων οφείλεται στην παρουσία λογίων. Σε όλες τις υπόλοιπες υπόδουλες περιοχές επικρατεί το σκοτάδι της απαιδευσίας. Από τον 17^ο αιώνα και κυρίως τον 18^ο αιώνα στα μεγάλα κέντρα της ηπειρωτικής και νησιωτικής Τουρκοκρατούμενης Ελλάδας άνοιξαν αρκετά σχολεία, εφόσον καταργήθηκε το παιδομάζωμα, οργανώθηκαν κοινότητες, άνθισε το εμπόριο και διακινήθηκαν ελληνικά βιβλία που τυπώνονταν κυρίως στη Βενετία και τη Βιέννη⁴⁵. Τα ελληνικά σχολεία αυτής της περιόδου είναι κυρίως σχολεία μέσης εκπαίδευσης. Υπάρχουν κατάλογοι που απαριθμούν τα σχολεία αυτά: «Εις Τρομπολιτζάν του Μωρέως σχολείον εν», «εις Σάλωνα σχολείον εν», «εις Ρόδον σχολείον εν» κ.ά. Σε αυτά δίδασκαν εγγράμματοι κληρικοί ή άνθρωποι μορφωμένοι που επέστρεφαν από την Ευρώπη, κομίζοντας το ελληνικό πνεύμα που είχε μεταναστεύσει εκεί μετά την Άλωση⁴⁶.

Στα σχολεία αυτά, σύμφωνα με το εκπαιδευτικό πρόγραμμα και το περιεχόμενο των μαθηματαρίων, οι αρχάριοι μαθητές διδάσκονταν τα γραμματικά ενώ οι προχωρημένοι, τα της «κυκλοπαιδείας» μαθήματα. Το αναλυτικό πρόγραμμα των ελληνικών σχολείων εξάγεται έμμεσα από το περιεχόμενο των μαθηματαρίων. Οι δύο βασικοί πυλώνες της ύλης στηρίζονταν σε κείμενα της «θύραθεν παιδείας» από τη μια και σε εκκλησιαστικά κείμενα από την άλλη. Τέτοια εκκλησιαστικά κείμενα ήταν οι Ασματικοί Κανόνες, κείμενα από τον Ιωάννη τον Χρυσόστομο, τον Μέγα Βασίλειο, τον Γρηγόριο τον Θεολόγο και άλλους χριστιανούς ρήτορες. Στη «θύραθεν παιδεία» συμπεριλαμβάνονταν συγγραφείς όπως Πλούταρχος, Ησίοδος, Πλάτωνας, Αισχύλος, Ευριπίδης, Όμηρος κ.ά. Τα έξοδα για την πληρωμή των δασκάλων αναλάμβαναν ιδιώτες. Έτσι, το 1767 στον Μυστρά μαθαίνουμε από συνοδική επιστολή ότι ο κυρ Εμμανουήλ Λεόπουλος διαθέτει χρήματα, για να διοριστεί δάσκαλος «διδάσκων και κηρύττων τον του ιερού Ευαγγελίου λόγον... και έτι την εγκύκλιον παιδείαν τοις φοιτώσι»⁴⁷.

Το 1750 ιδρύεται η Αθωνιάδα Ακαδημία στο Άγιο Όρος και το 1773 η Ευαγγελική Σχολή στη Σμύρνη. Λίγο αργότερα το 1803 το Φιλολογικό Γυμνάσιο της Σμύρνης, όπου διδάσκει ο π. Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων και διακηρύττει ότι «Η εκκλησία προσφέρει στο Γένος τη διαφυλαγμένη μέσα στα ιερά βιβλία καθαρή και ακέραιη την προπατορική Ελληνική Γλώσσα»⁴⁸. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Βυζαντινολόγο Στήβεν Ράνσιμαν, οι κατά τόπους Οθωμανοί ηγεμόνες είτε λόγω φανατισμού, είτε λόγω έλλειψης φιλοδωρήματος, είτε λόγω της αναστάτωσης που προκαλούσαν τα επαναστατικά κινήματα, μπορούσαν να κλείσουν βίαια τα σχολεία. Τα «κοινά σχολεία» ή αλλιώς «σχολεία των ιερών γραμμάτων» μπορούσαν να λειτουργήσουν είτε υπαίθρια είτε σε σπίτια, κυρίως όμως λειτουργούσαν στους

⁴⁵ Πάπυρος Larousse Britannica 2007, σελ. 269

⁴⁶ Κατσουλάκος, Θ. & Ασημομύτης, Β., 2012, σελ. 30

⁴⁷ <https://eclass.uoa.gr>, Σκαρβέλη- Νικολοπούλου, Α., 1989, σελ. 172-207

⁴⁸ Θέμελη, Χ., 1988, σελ. 49

νάρθηκες των εκκλησιών και στα μοναστήρια. Ο Πουκεβίλ αναφέρει: «Συνάντησα μικρά σχολεία που λειτουργούσαν μέσα στις εκκλησίες...». Άλλωστε, οι Τούρκοι ήταν εξοικειωμένοι με την πρακτική να λειτουργούν σχολεία σε τόπους λατρείας. Τα τουρκικά σχολεία, οι «μεντρεσέδες» (medrese), αποτελούσαν τμήματα των μουσουλμανικών τεμενών και τα Τουρκόπουλα διδάσκονταν κατά βάση μέσα από το Κοράνι την Αραβική γλώσσα. Στην Πελοπόννησο από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα ως την επανάσταση του 1821 λειτουργούσαν συνολικά είκοσι επτά Μεντρεσέδες, σαράντα τρία σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης και τρία κορανικά σχολεία. Στον Μυστρά λειτουργούσαν δύο Μεντρεσέδες και τέσσερα σχολεία βασικής εκπαίδευσης⁴⁹. Μέσα σε αυτή την κατάσταση σπουδαίο ρόλο για την ελληνική γλώσσα και την παιδεία διαδραμάτισαν οι Έλληνες λόγιοι, γνωστοί και ως διδάσκαλοι του γένους και εκφραστές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, οι οποίοι είτε με τα κηρύγματά τους είτε με τα συγγράμματά τους στην απλή γλώσσα του λαού κράτησαν ζωντανό τον ελληνισμό. Μερικοί από τους εκπροσώπους ήταν ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός, ο Διονύσιος εκ Φουρνά, ο Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης, ο Αδαμάντιος Κοραής, ο Νεόφυτος Δούκας, ο Ευγένιος Βούλγαρης, ο Νικηφόρος Θεοτόκης, Ρήγας Φεραίος κ.ά. Ο Κωνσταντίνος Σάθας, που συνέταξε τους μακρείς καταλόγους των ελληνικών σχολείων και των Ελλήνων λογίων, αναφέρει ότι τα δύο τρίτα και πλέον από τους λογίους ήταν ιερωμένοι⁵⁰.

7β. ΚΡΥΦΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

Μετά την πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας το Πατριαρχείο οριοθέτησε την έννοια του ελληνικού έθνους, διακρίνοντας από τη μια μεριά τους Έλληνες και από την άλλη τους Βουλγάρους, τους Σέρβους, και τους Βλάχους ή Αλβανούς. Έλαβε πανορθόδοξο προσανατολισμό και διαφύλαξε τη θρησκεία όπως την παρέλαβε από το Βυζάντιο, δηλαδή στηριγμένη στην Αγία Γραφή, στην Ιερά Παράδοση και στις αποφάσεις των επτά Οικουμενικών Συνόδων. Η γλώσσα της Ορθοδοξίας σύμφωνα με την παράδοση ήταν η Ελληνική, αλλά χωρίς καμιά εχθρική διάθεση απέναντι σε άλλες γλώσσες. Έτσι, χάρη στο Πατριαρχείο που προστάτευσε τη θρησκεία και τον πολιτισμό των ορθόδοξων λαών, σφυρηλατήθηκε η έννοια του ελληνικού έθνους, που διακρινόταν πλέον σαφώς από τα άλλα έθνη και κυρίως από το Ισλάμ. Παράλληλα, στη διάσωση και ενίσχυση της εθνικής συνείδησης, συνέβαλε η τήρηση των λαϊκών, πατροπαράδοτων, οικογενειακών και θρησκευτικών παραδόσεων. Οι θρησκευτικοί γάμοι, οι βαφτίσεις, οι εορτές, οι νηστείες, ακόμα και οι κηδείες γίνονταν ο συνεκτικός κρίκος του ελληνισμού⁵¹. Η ιστορική σκέψη των υπόδουλων Ελλήνων εκφράζεται περισσότερο με τον προφορικό λόγο, με τα ιστορικά δημοτικά τραγούδια, με τους θρύλους και τις παραδόσεις. Είναι η

⁴⁹ Τσιανάκας, Ε., 2011

⁵⁰ Μητροπολίτου Μονεμβασίας και Σπάρτης Ευσταθίου, 2013, σελ. 227

⁵¹ Πουρνάρας, Α. & άλλοι, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος Ι, 1975, σελ. 146-147

Ιστορία όπως την ζει και την αισθάνεται ο λαός⁵². Ο όρος «Κρυφό Σχολειό» δεν έχει επισημανθεί σε κείμενα της Τουρκοκρατίας, αλλά χρησιμοποιήθηκε κατά τον 19^ο αιώνα. Είναι όρος περιεκτικός και συμβολικός και επιστεγάζει τη συνολική προσπάθεια διδασκαλίας γραφής και ανάγνωσης που παρείχαν κυρίως οι μοναχοί ή οι κληρικοί στα μοναστήρια και στους νάρθηκες των εκκλησιών⁵³, αλλά και την εν γένει προσπάθεια να εμψύσουν και να μεταλαμπαδεύσουν στη νέα γενιά την ένδοξη ιστορία των προγόνων, τη φλόγα του πατριωτισμού και της Ορθοδοξίας. Το «Κρυφό σχολειό» υπήρξε η σωστική λέμβος των ελληνικών γραμμάτων από τον καταποντισμό που υπέστη ο ελληνισμός μετά την άλωση. Ο Διονύσιος Κόκκινος, ο ιστορικός της Επανάστασης του 1821, αναφερόμενος στο «Κρυφό Σχολειό» γράφει: «Ο παπάς κάτω από τα ράκη του ράσου του κρατεί το ψαλτήρι και πηγαίνει να μάθει τα παιδιά που τον περιμένουν να διαβάσουν. Ομιλεί ακόμα στα παιδιά και για τους μεγάλους ανθρώπους που δόξασαν άλλοτε αυτόν τον τόπον. Διδάσκει την ολίγη ιστορίαν που γνωρίζει και αυτός. Το κρυφό σχολειό δεν είναι θρύλος. Το συντήρησε παρά τις καταδιώξεις, παρά την αξιοθρήνητον έλλειψιν παντός μέσου, παρά την φοβεράν πίεσιν τόσων άμεσων αναγκών, που θα ήτο φυσικόν να οδηγήσουν προς τον εξισλαμισμόν, ο βαθύτατος πόθος του τυραννούμενου έθνους να υπάρξει»⁵⁴. Το «Κρυφό Σχολειό» σε περιόδους αναταραχής μπορούσε να λειτουργεί ακόμα και σε απόκρημνα μέρη όπως σε σπηλιές – ασκητήρια, όταν δεν υπήρχαν άλλες επιλογές. Γράφει σχετικά το 1870 ο Αναστάσιος Γούδας: «Σμικρόν κατά σμικρόν η διδασκαλία μετεφέρθη από των σπηλαίων εις τους νάρθηκες των εκκλησιών»⁵⁵. Αυτό γινόταν τους δύο πρώτους αιώνες μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης αλλά και σε περιόδους που πολλά μοναστήρια και ναοί πυρπολήθηκαν και καταστράφηκαν όπως με τα «Ορλωφικά» το 1770 και την επέλαση του Ιμπραήμ το 1824-1825. Ο γέρος του Μοριά, ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, μας μιλάει ξεκάθαρα για το «κρυφό Σχολειό: «Είς τόν καιρόν τῆς νεότητος ὅπου μποροῦσα νὰ μάθω κάτι, σχολεῖα, Ἀκαδημία, δὲν ὑπῆρχαν. Τὸ ψαλτήρι, τὸ ἴκτωῆχι, ὁ μηνναῖος, ἄλλαι προφητεῖαι, ἦσαν τὰ βιβλία ὅπου ἀνέγνωσα»⁵⁶.

Σε πολλές περιοχές της Ελλάδας υπάρχουν τοπωνύμια με τον όρο «Κρυφό Σχολειό», όπως στα μοναστήρια της Άνω Δίβρης Ηλείας, στη μονή Φιλοσόφου Δημητσάνας, στην Ίο των Κυκλάδων, στα Ιωάννινα στην Ι.Μ. Στρατηγοπούλου, στη μονή Αγίου Γεωργίου Φενεού, στην Ι.Μ. Αγίων Αναργύρων Λακωνίας⁵⁷ και πλησίον των Αγίων Αναργύρων στο ασκητήριο του Αγίου Ιωάννη στα Βέρροια Λακωνίας κ.ά. Επιπλέον, την ύπαρξη και λειτουργία «Κρυφών Σχολειών» αποδεικνύουν ιστορικές μαρτυρίες Ελλήνων αγωνιστών και ξένων ιστορικών και περιηγητών. Γράφει ο αγωνιστής του 1821

⁵² Βακαλόπουλος, Α., 1974, Ι, τόμος Α΄

⁵³ Πάπυρος Larousse Britannica 2007, σελ. 268-269

⁵⁴ Κόκκινος, Δ., 1967, σελ. 21

⁵⁵ Γούδας, Α., 1870

⁵⁶ Κολοκοτρώνης, Θ., 2009, (1836) σελ. 74

⁵⁷ Γριτσόπουλος, Τ., 1966, τόμος Β΄, σελ. 21

Φωτάκος στα Απομνημονεύματά του το 1858: «Μόνοι των οι Έλληνες εφρόντιζαν δια την παιδείαν, η οποία εσυνίστατο εις το να μανθάνουν τα κοινά γράμματα και ολίγη αριθμητικήν ακανόνιστον. Εν ελλείψει δε διδασκάλου, ο ιερεύς εφρόντιζε περί τούτου. Όλα αυτά εγίνοντο εν τω σκότει και προφυλακτά από τους Τούρκους»⁵⁸. Ο Carl Iken αναφέρει μία πληροφορία του περιηγητή Πουκεβίλ, η οποία αναφέρεται σε σχολεία που λειτουργούσαν στις εκκλησίες του Πύργου της Ηλείας: «Όπως και στην Σικυώνα, συνάντησα κι ἐδῶ μικρά σχολεῖα πού λειτουργοῦσαν μέσα σέ ἐκκλησίες πού διευθύνονταν ἀπό τόν παπᾶ, κι ἔτσι τὰ παιδιά, ἀπό τήν τρυφερή κιόλας ἡλικία τους, βρίσκονται κάτω ἀπό τὸ βλέμμα τοῦ Κυρίου. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο μαζί μέ τὰ πρῶτα γράμματα, μαθαίνουν καὶ νὰ εὐλογοῦν τὸ Θεό πού χάρισε στοὺς ἀνθρώπους ἕνα ρηθρη φωνὴ γιὰ νὰ τὸν ὑμνοῦν»⁵⁹. Ο Μελέτιος Πηγάς, λόγιος και πατριάρχης Αλεξανδρείας, κάνει ἐκκληση στον τσάρο της Ρωσίας να φτιάξει σπουδαστήριο των ελληνικών γραμμάτων στο βασίλειό του, γιατί στην Ελλάδα κινδυνεύει να αφανιστεί η πηγή της σοφίας⁶⁰. Οι σχολές και τα σχολεία που ιδρύθηκαν σε πόλεις και κωμοπόλεις της υπόδουλης Ελλάδας κυρίως από τον 17^ο αιώνα και μετά δεν επαρκούσαν στην κάλυψη των εκπαιδευτικών αναγκών, δεδομένου ότι υπήρχαν πολλά ορεινά χωριά και οικισμοί, αλλά και κάποια από τα σχολεία που λειτουργούσαν, οι Οθωμανοί μπορούσαν να τα κλείσουν βίαια. Γράφει ο Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης: «Άγριοι πασαδες ἢ ἀνοιχτομάτες μπέηδες κυνηγοῦσανε τοπικὰ τὸν παπᾶ πὸν σύναζε τὰ παιδιά γιὰ νὰ τὰ μάθει γράμματα, καὶ φοβέριζαν ὅποιον θὰ τολμοῦσε νὰ ἀνοίξει σχολειό ἢ διάταζαν τὸ βίαιο κλείσιμο κάποιας Σχολῆς»⁶¹.

Εικόνα 5: Ταμπέλα με το τοπωνύμιο «Κρυφό Σχολειό» στα Βέρροια Λακωνίας πλησίον της Ι.Μ. Αγίων Αναργύρων Σταματήρας

Η ύπαρξη και η λειτουργία σχολείων κυρίως από τον 17^ο αιώνα δε σημαίνει ότι υπήρχε και η ελευθερία να διδαχτούν τα Ελληνόπουλα την ιστορία των προγόνων τους και να

⁵⁸ Χρυσανθόπουλος, Φ., (Φωτάκος), Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως, 2019

⁵⁹ Πουκεβίλ, Φ., 1997, μετάφραση Μολφέτα, Ν., σελ. 203

⁶⁰ Πουρναράς, Α. & άλλοι, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος Ι, σελ.374

⁶¹ Πετσάλης-Διομήδης, Θ., 1951, σελ. 875-876

μηθούν στην ιδέα του ξεσηκωμού και της ανάστασης του γένους. Για τον λόγο αυτό εκτός από τα μαθήματα στα ελληνικά σχολεία της Τουρκοκρατίας γίνονταν συχνά και κάποιες περισσότερο ή λιγότερο κρυφές «συμπληρωματικές παραδόσεις».

Οι μαθητές κρατούσαν στα χέρια τους τη ζωή των δασκάλων τους. «Μια καταγγελία ήταν αρκετή, γι' αυτό επέστρεφαν στις οικογένειές τους με ραμμένα τα χείλη, να κρατούν τον ενθουσιασμό μυστικό στην καρδιά τους»⁶². Τον κίνδυνο αυτό, ιδιαίτερα τους δύο πρώτους αιώνες της σκλαβιάς, περιγράφει ο Νικόλαος Δραγούμης στο περιοδικό Πανδώρα το 1855. «Ούχι μόνον κοπιώντες, αλλά και κινδυνεύοντες έσπούδαζαν οί πατέρες ήμῶν γράμματα. Έκαστος τῶν Τούρκων καί ὁ ἔσχατος, ὡς γνωστόν, εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ τυραννεῖ, νὰ φορολογεῖ καὶ νὰ φονεύει τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Χριστοῦ. Ἐπειδὴ δὲ τὰ σχολεῖα διήγειραν τάς ὑποψίας αὐτῶν τὰ κατέτρεχον παντοιοτρόπως, καὶ οἱ δάσκαλοι καὶ μαθητὲς ἔσοφίζοντο παντοίους, ἐπίσης, τρόπους διὰ νὰ ἀποφεύγωσιν τὴν ὀργὴν των. Καὶ ὁσάκις συνήρχοντο εἰς τὸ σχολεῖον, εἷς ἐξ αὐτῶν ἰστάμενος πλησίον παραθύρου ὡς κατάσκοπος ἔστρεφεν ἀνήσυχος πανταχοῦ τὸ βλέμμα καὶ ἔδιδεν πρὸς τοὺς ἄλλους τὴν εἴδησιν ὅτι ἔβλεπεν Ὀθωμανόν ἐρχόμενον μακρόθεν»⁶³.

Η λαϊκή σοφία αποτυπώνει γλαφυρά την κρυφή, νυχτερινή λειτουργία του «Κρυφού Σχολειού» με το παιδικό τραγούδι:

«Φεγγαράκι μου λαμπρό
φέγγε μου νὰ περπατῶ,
νὰ πηγαίνω στὸ σχολειό,
νὰ μαθαίνω γράμματα,
γράμματα, σπουδάγματα
τοῦ Θεοῦ τὰ πράγματα».

Ο πρόξενος των Ηνωμένων Πολιτειών στην Κωνσταντινούπολη, Κάρολος Τάκερμαν, (1867-1874) σχολιάζει: «Τοιοῦτον περίπου ἦτο τὸ ἄσμα, ὅπερ ἐτραγώδουν οἱ ἑλληνό-παιδες, πορευόμενοι ἐν καιρῷ νυκτός εἰς τὸ σχολεῖο ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Τὸ ἄσμα τοῦτο εἶναι γνωστόν εἰς πάντα Ἑλληνα, νῦν ὡς καὶ πρότερον, καὶ οἱ πατέρες, δεικνύοντες εἰς τὰ τέκνα των τὴν σελήνην, ἐπαναλαμβάνουσιν τοὺς στίχους τούτους, ἀφηγούμενοι αὐτοῖς πόσον τοῖς ἐχρησίμευσεν αὐτὴ κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς χρόνους τῆς Ὀθωμανικῆς κυριαρχίας»⁶⁴.

Τη μυστικότητα που κάλυπτε το «Κρυφό Σχολειό» αποτυπώνει παραστατικά ο Νικόλαος Γύζης το 1885/86 στον δημοφιλή πίνακα που επιγράφεται: «Ελληνικόν Σχολεῖον ἐν καιρῷ δουλείας - Κρυφό Σχολειό». Στο σκοτάδι της νύχτας αζημέρως

⁶² Μάκος, Η., 2021, <https://www.exapsalmos.gr>

⁶³ Δραγούμης, Ν., 1855, περιοδικό Πανδώρα, τόμος Ε, σελ. 450

⁶⁴ Τάκερμαν, Κ., 1877, σελ. 145

ακόμα ο καλόγερος διδάσκει τα σκλαβόπουλα στο λιγοστό φως της εκκλησιάς, ενώ παράμερα στέκεται με το όπλο του ένας ενήλικος σκοπός με το ντουφέκι του στο χέρι.

Εικόνα 6 Πίνακας «Ελληνικόν Σχολείον εν καιρώ δουλείας-Κρυφό Σχολειό» του Νικολάου Γύζη, ελαιογραφία, 1885/86, πηγή <https://el.wikipedia.org/wiki/>

Στο σκοτάδι της νύχτας αζημέρωτα ακόμα ο καλόγερος διδάσκει τα σκλαβόπουλα στο λιγοστό φως της εκκλησιάς, ενώ παράμερα στέκεται με το όπλο του ένας ενήλικος σκοπός με το ντουφέκι του στο χέρι. Ο ίδιος ο Γύζης σε επιστολή του από το Μόναχο το 1886 γράφει: «Είς γωνίαν έντός σκοτεινού ύπογείου Έκκλησίας μπαρωμένης τής θύρας καί ήμικλείστου τοῦ παραθύρου, κάτωθεν εικονίσματος καί κανδηλίου, καθήμενος γέρων καλόγηρος επί τῶν γονάτων αὐτοῦ ἔχων βιβλίον καί περι αὐτόν πέντε παιδιά ἐφήβου ἡλικίας, τὰ διδάσκει. Ὀλίγον πρὸς τὸ βάθος νέος καθήμενος καί κρατῶν ὄπλον δίκην φύλακος προσέχει καί αὐτὸς εἰς τὸν λόγον τοῦ σεβασμίου καλογήρου. Διὰ τοῦ ὑπογείου, τῆς κλειστῆς θύρας καί παραθύρου καί διὰ τοῦ ὄπλισμένου νέου, ἐσκέφθη νὰ παραστήσω τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τῆς Ἑλλάδος, ὅτε ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἦσαν αὐστηρῶς ἀπηγορευμένα τὰ σχολεῖα καί μόνον ἐν κρυπτῷ ἐλειτούργουν»⁶⁵.

Ο χώρος που λειτουργούσε το «Κρυφό Σχολειό ήταν διαμέρισμα αθέατον, αποκεκομμένο από τον ναόν, προσιτόν με κινητὴν κλίμακα, μακριά από τα μάτια του κατακτητού, ἢ θολωτὸ κρυφὸ διαμέρισμα τῆς καμάρας (Στοάς)»⁶⁶. Ανάλογες περιπτώσεις ἔχουμε στη Λακωνία. Στην Ι.Μ. Αγίων Αναργύρων Λακωνίας υπάρχει κελί μικρῶν διαστάσεων με καμάρα καὶ κτιστὸ θρανίον που ονομάζεται «Κρυφὸ Σχολειό». Η

⁶⁵ Δροσίνης, Γ. & Κορομηλά, Λ., 1953, σελ.138-139

⁶⁶ Παπαγιάννης, Α., https://www.oodegr.com/oode/istoria/ekklisia/kryfo_sxolio

πρόσβαση στο κελί, που βρίσκεται στον ημιώροφο του παλιού πύργου, γίνεται από ειδική μυστική είσοδο, η οποία βρίσκεται δίπλα σε στενή παραπλανητική σκάλα που οδηγεί σε ημιυπόγειο κελάρι. Παράλληλα, στο κελί υπάρχει διαφυγή από καταπακτή⁶⁷. Επίσης, η προφορική παράδοση διασώζει την πληροφορία ότι στην Ι.Μ. Ζερμπίτσας Λακωνίας ο χώρος που λειτουργούσε το «Κρυφό Σχολείο» βρίσκεται σε χώρο πάνω από τον πρόναο και δίπλα από τον τρούλο. Η πρόσβαση γινόταν με ένα φαρδύ σανίδι που στερεωνόταν ανάμεσα στη μάντρα της αναβαθμίδας και στο παράθυρο του κελιού. Όταν έμπαιναν οι μαθητές τραβούσαν μέσα το σανίδι και έκλειναν το παράθυρο⁶⁸.

Όταν άρχιζε το μάθημα, οι μικροί μαθητές χάραζαν με κοντύλι τα γράμματα και τις λέξεις συνήθως πάνω σε κερωμένες πλάκες ή με το δάχτυλο πάνω στο λεγόμενο «αμμογραφείο»⁶⁹. Την αλφαβήτα την μάθαιναν από ακροστιχίδες όπως αυτή των είκοσι τεσσάρων οίκων του Ακαθίστου Ύμνου: Α - «Άγγελος..» κλπ. Ανάγνωση έκαναν από τα ιερά βιβλία της εκκλησίας όπως η Οκτώηχος, το Ψαλτήριο κ.ά. Αρίθμηση μάθαιναν με τη βοήθεια ψηφίδων ή των δακτύλων. Οι μεγαλύτεροι μαθητές διάβαζαν από χειρόγραφους κώδικες ή μαθηματάρια, κείμενα από αρχαίους και εκκλησιαστικούς συγγραφείς. Γράφει ο Τάσος Γριτσόπουλος: «Τα μοναστήρια της Πελοποννήσου, υπήρξαν οι πρώτες εστίες παιδείας κατώτατης μορφής κατά το υπόλοιπο του 15^{ου} αιώνα και ολόκληρου του 16^{ου} αιώνα. Η λακωνική μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα υπήρξε επί του ασφαλούς παιδευτικόν κέντρον κατά την πρώτη Τουρκοκρατία και με περισσότερα στοιχεία μαρτυρούντα κατά την Δευτέρα». Επίσης, το 1829 το Μοναστήρι της Ζερμπίτσας στεγάζει σχολείο με ογδόντα παιδιά, το οποίο αργότερα μεταφέρθηκε στο Μοναστήρι της Γόλας Λακωνίας⁷⁰.

Ο Μιχαήλ Περάνθης αναφέρει: «Οι δύο πρώτοι αιώνες ήταν ο καθαυτός καιρός του Κρυφού Σχολείου». Δυστυχώς, δεν υπάρχουν στοιχεία επιβεβαίωσης, γιατί τα «Κρυφά Σχολεία» που λειτούργησαν δεν ήταν οργανωμένα, για να έχουν καταγεγραμμένα στοιχεία μαθητικού δυναμικού. Απόδειξη της λειτουργίας τους όμως είναι η λαϊκή παράδοση, οι μαρτυρίες από γραπτές πηγές Ελλήνων και ξένων συγγραφέων, αλλά προπαντός το γεγονός ότι η Εκκλησία έγινε θεματοφύλακας των ελληνικών γραμμάτων και του ελληνικού πολιτισμού.

8. ΕΦΗΒΟΙ ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΕΣ

Μάρτυρες στην Ορθόδοξη Εκκλησία αποκαλούνται οι Άγιοι, που με ελεύθερη βούληση, επέλεξαν να θυσιάσουν τη ζωή τους παρά να αρνηθούν την πίστη τους στον Χριστό. Η λέξη «μαρτύριον» εμπεριέχει την έννοια της δημόσιας μαρτυρίας της

⁶⁷ Μπελντέκος, Δ., 2011, σελ. 44

⁶⁸ Ζώρζου, Σ., 2018, σελ. 112

⁶⁹ Κατσαφάνα, Δ., 2011, σελ. 320

⁷⁰ Κατσαφάνας, Δ., 2020, σελ. 182

αλήθειας ενώπιον των δικαστικών αρχών⁷¹. Με τον όρο Νεομάρτυρες εννοούμε τους νεοφανείς μάρτυρες που η άθλησή τους έγινε κατά την περίοδο που μεσολαβεί από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης έως τα χρόνια της απελευθέρωσης από τον τουρκικό ζυγό⁷².

Οι κρουνοί των αιμάτων των Νεομαρτύρων από τη μια και των Εθνομαρτύρων από την άλλη, πότισαν το δέντρο της ελευθερίας. Οι Νεομάρτυρες αποτέλεσαν πρότυπα ψυχικής ελευθερίας και τόλμης και ενέπνευσαν τους υπόδουλους Έλληνες, αποδεικνύοντας ανίσχυρους του Οθωμανούς κατακτητές να υποδουλώσουν την ψυχή των Ορθόδοξων Ρωμίων. Το ότι η εθνική ταυτότητα του Έλληνα ήταν έννοια ταυτόσημη με τον χριστιανισμό, αποδεικνύεται από τις φράσεις που έλεγαν οι Νεομάρτυρες κατά το μαρτύριο: «Ρωμιός γεννήθηκα, Ρωμιός θα πεθάνω», ή «Τούρκος δε γίνομαι» ή «Αγαρηνός» ή «Μουσουλμάνος»⁷³. Ο Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης, χαρακτηρίζει τους Νεομάρτυρες ως εαρινά άνθη και τριαντάφυλλα στην καρδιά του χειμώνα· ως ημέρα και ήλιο μέσα σε βαθύτατη νύκτα· ως φώτα λαμπρότατα μέσα σε ψηλαφητό σκότος· ως ελευθερία στον καιρό της αιχμαλωσίας· και ως υπερφυσική δύναμη, στον καιρό της τωρινής ασθενείας. Λέει ακόμα: «Καθώς η νέα βροχή αναθάλλει τα δέντρα εκείνα που είναι εξηραμένα, έτζη και οι νεοφανείς αυτοί Μάρτυρες αναθάλλουσι... την μεμαραμένην πίστη των τωρινών Χριστιανών»⁷⁴.

Σήμερα, στην εποχή της ατομικής ελευθερίας και της εκκοσμίκευσης, η θυσία των Νεομαρτύρων γίνεται περισσότερο ακατάληπτη, ιδιαίτερα, όταν πρόκειται για παιδιά και εφήβους που αψήφησαν τη νεότητά τους και τα θέλητρα του κόσμου για τα κάλλη και την τρυφή του Παραδείσου. Ωστόσο, στα χρόνια του τουρκικού ζυγού ορισμένες φορές το μαρτύριο γινόταν μονόδρομος. Οι ζηλωτές μουσουλμάνοι έθεταν ενώπιον των υπόδουλων δύο επιλογές. Ή εξισλαμισμός ή θάνατος! Βασική αιτία ήταν το βαθύ χάσμα που χώριζε τους δύο κόσμους, τον χριστιανικό και τον μουσουλμανικό. Ό,τι δεν εξέφραζε τη διδασκαλία του «προφήτη» Μωάμεθ και το Κοράνι, μπορούσε να σταθεί αιτία κατά-δίκης. Οι αφορμές ήταν πολλές και συχνά ασήμαντες. Σε καταγγελία μπορούσε να οδηγήσει μια απλή φράση σε ώρες θυμού ή παιχνιδιού ή μέθης, όπως «μ' έκανες Τούρκο», «έγινα Τούρκος», «θα τουρκέψω» ή μια υβριστική, βλάσφημη φράση για τον Χριστό και την πίστη⁷⁵. Άλλες αφορμές μπορούσαν να δοθούν από μια απλή φιλονικία μεταξύ χριστιανού και Τούρκου, από το ντύσιμο προς χάριν παιχνιδιού με ρούχα τουρκικά ή που έμοιαζαν με τουρκικά και είχαν χρώμα πράσινο ή κόκκινο (ιερά χρώματα των μουσουλμάνων), ο σφοδρός έρωτας ή η συκοφαντία περί ερωτικών σχέσεων χριστιανού με μουσουλμάνο ή μουσουλμάνου με χριστιανή νεαρή δεσποινίδα. Κατηγορία καταδίκης αποτελούσε επίσης η απόπειρα εκχριστιανισμού

⁷¹ Γαλάνης, Ι., 1998, σελ. 54-55

⁷² Χριστιανική και ηθική εγκυκλοπαίδεια, 1966, τόμος 9, σελ. 404

⁷³ Στεργιούλης, Χ., 2021, σελ. 59

⁷⁴ Νικοδήμου του Αγιορείτου, Τρίτη έκδοση 1961, σελ.10

⁷⁵ Στεργιούλης, Χ., 2021, σελ. 52

μουσουλμάνου ή η επιστροφή στον χριστιανισμό κάποιων από αυτών που είχαν εξωμοτήσει. Αφορμή μαρτυρίου μπορούσε να είναι και η αποστολική και κοινωνική δράση κληρικών και μοναχών, οι επαναστάσεις και οι ανταρσίες⁷⁶. Γενικά, οι Έλληνες χριστιανοί έπρεπε να είναι πολύ προσεκτικοί στη συμπεριφορά τους, γιατί από τη μια στιγμή στην άλλη μπορούσαν να βρεθούν υπόδικοι.

8α. ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΟΣ

Οι εξισλαμισμοί μπορούσαν να είναι ομαδικοί, εκούσιοι, ή ακούσιοι και βίαιοι. Σύμφωνα με τον νόμο του Ισλάμ, δεν ήταν επιβεβλημένοι οι εξισλαμισμοί για τους λαούς που αναφέρονται στη Βίβλο. Εντούτοις, ο διωγμός κατά της Ορθόδοξης Εκκλησίας ήταν μία πραγματικότητα. Αιτίες στάθηκαν η απώλεια του χριστιανού αυτοκράτορα, η καταπίεση του αλλόπιστου κατακτητή, οι εξευτελιστικοί όροι διαβίωσης, οι βαρείς φόροι, το παιδομάζωμα, οι αυθαιρεσίες των Τούρκων και η έντονη κοινωνική και οικονομική αντίθεση ανάμεσα στους ραγιαδες και τους μουσουλμάνους. Σε ομαδικές εξωμοσίες μπορούσαν να οδηγήσουν και οι δελεαστικές προτάσεις των κατακτητών για προνόμια, χρήματα και υλικά αγαθά. Γράφει ο Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης στο προοίμιο του Νέου Μαρτυρολογίου: «Σας πληροφορούμε αδελφοί, ότι δια άλλο τέλος δεν σας παιδεύουν με τα βαρέα δοσίματα και με τα άλλα κακά, πάρεξ δια να βαρεθήτε, να χάσετε την υπομονήν σας και έτζη να αρνηθήτε την πίστιν σας και να δεχθήτε την εδικήν των θρησκείαν». Οι ξένοι ιστορικοί Spon και Wheler στα 1676 γράφουν για την Κόρινθο: «Βλέπει κανείς τους κατοίκους να εκτουρκίζονται και η μισή πόλη ή το μισό χωριό αποτελείται τώρα από μωαμεθανούς». Ομαδικοί εξανδραποδισμοί χωριών και πόλεων επακολούθησαν ως φρικτή συνέπεια των «Ορλωφικών» περί το έτος 1770. Καθοριστικό ρόλο στην εξωμοσία πολλών χριστιανών έπαιξαν, επίσης, οι ουλεμάδες και οι δερβίσηδες, ο προσηλυτιστικός ζήλος των οποίων έφερε στο Ισλάμ πολλούς Έλληνες χριστιανούς. Τέτοιες περιπτώσεις είναι καταγεγραμμένες σε βακουφικά έγγραφα δουλοπάροικων μουσουλμάνων με ελληνική ρίζα στο όνομα: YaniVeled-IKosta, Veled-IYorgik.α.⁷⁷ Η εκούσια άρνηση του Χριστού και η προσχώρηση στο Ισλάμ αποτελούσε για τους μωαμεθανούς μεγάλο γεγονός και γιορταζόταν πανηγυρικά. Ο «αρνησίχριστος» έπρεπε εμπρός σε όλους τους ανθρώπους αλλά και εμπρός στον ανώτατο ιεροδικαστή να αρνηθεί την πίστη του. Τότε του φορούσαν καινούριο ένδυμα και ο ιεροδικαστής του έδενε σαρίκι στο κεφάλι. Στη συνέχεια τον ανέβαζαν σε άλογο και με πομπή από πλήθος κόσμου και ιερωμένους με σάλπιγγες, κύμβαλα και φλογέρες τον περιέφεραν στην πόλη. Αν ήταν φτωχός, συγκέντρωναν με έρανο πολλά χρήματα και τον έκαναν πλούσιο. Με αυτό τον τρόπο ήθελαν να δελεάσουν και άλλους χριστιανούς να εξωμοτήσουν. Αν επρόκειτο για γυναίκα που ήθελε να αλλαξοπιστήσει, ο ιεροδικαστής έπαιρνε τη ζώνη της και την

⁷⁶ Θρησκευτική και ηθική εγκυκλοπαίδεια, 1966, σελ. 403

⁷⁷ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 1974, τόμος Ι, σελ. 56-57

έκοβε στα δύο σχηματίζοντας έναν σταυρό, τον οποίο τοποθετούσε στο έδαφος. Τότε η γυναίκα έπρεπε να πατήσει πάνω τρεις φορές και να πει τα λόγια της άρνησης⁷⁸. Στους ομαδικούς εξισλαμισμούς συγκαταλέγεται και το γενιτσάρωμα, δηλαδή η βίαιη στρατολογία των χριστιανοπαίδων με το παιδομάζωμα. Τα νεοστρατολογημένα παιδιά οδηγούνταν με συνοδεία στην Κωνσταντινούπολη. Ξεκουράζονταν για λίγες μέρες και κατόπιν υποβάλλονταν σε περιτομή και αναγκαστικό εξισλαμισμό. Τα «ατζέμ ογλάν» όπως ονομάζονταν πια τα ελληνόπουλα, κρίνονταν από ιατρούς για τη σωματική και πνευματική τους κατάσταση και τα πιο ρωμαλέα και ευφυή έμπαιναν στην επίσημη υπηρεσία της Υψηλής Πύλης. Τα υπόλοιπα παιδιά, ώσπου να ενηλικιωθούν, τα έστελναν ως δούλους σε τιμαριούχους της Μικράς Ασίας που αναλάμβαναν να τα σκληραγωγήσουν και να τα μυήσουν στις μουσουλμανικές παραδόσεις. Όταν γίνονταν είκοσι ετών περίπου, τα έφερναν πάλι στην Κωνσταντινούπολη, περνούσαν στρατιωτική εκπαίδευση και κατατάσσονταν στον στρατό των γενιτσάρων. Η «εκλεκτή μερίδα» των παιδιών που προοριζόταν για τα ανάκτορα ονομαζόταν «ιτς ογλάν» και λάμβαναν υψηλή εκπαίδευση σε ειδικές ανακτορικές σχολές. Ύστερα από την ολοκλήρωση της εκπαίδευσης έμπαιναν στην υπηρεσία του σουλτανικού ανακτόρου. Με τη συστηματική, πιεστική και μακροχρόνια αυτή προετοιμασία τα ελληνόπουλα αφομοιώνονταν από το τουρκικό-μουσουλμανικό στοιχείο και μεταβάλλονταν σε φανατικούς μαμαεθανούς και πειθήνια όργανα της οθωμανικής εξουσίας. Ωστόσο, δε λείπουν περιπτώσεις «ιτς ογλάν» ή και γενιτσάρων που διατήρησαν στην καρδιά τους τη μνήμη των γονιών τους, την ελληνική τους καταγωγή και τη χριστιανική τους πίστη⁷⁹.

8β. ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΩΝ

Για τους Νεομάρτυρες πληροφορούμαστε, κατά κύριο λόγο, μέσα από το «Νέον Μαρτυρολόγιον» (1794) του Αγίου Νικοδήμου του Αγιορείτη και το «Νέον Λειμωνάριον» (1819) του Μακαρίου Νοταρά, του Αθανασίου Παρίου και του Νικηφόρου Χίου, το οποίο συμπληρώνει το «Νέον Μαρτυρολόγιον». Για τους συντάκτες των μαρτυρολογίων υπήρχε ο κίνδυνος να υποστούν τις βαριές ποινές, γιατί το περιεχόμενο τέτοιων βιβλίων ήταν ενάντια στις αρχές του Κορανίου⁸⁰. Ο κατάλογος των Νεομαρτύρων είναι μακρύς και δεν μπορεί να καθοριστεί με ακρίβεια ο αριθμός τους, αφενός γιατί τα κρατικά οθωμανικά όργανα δεν κρατούσαν πρακτικά για τέτοιου είδους δίκες, αφετέρου γιατί υπήρχε η δυνατότητα σε κάθε μουσουλμάνο να έχει ως δούλους χριστιανούς Έλληνες στους οποίους είχε ουσιαστικά εξουσία ζωής και θανάτου. Ο λόγιος μοναχός του 18^{ου} αιώνα Καισάριος Δαπόντες υπολογίζει ότι οι

⁷⁸ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 1974, τόμος Ι, σελ. 58

⁷⁹ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος Ι, σελ. 63-65

⁸⁰ Στεργιούλη, Χ., 2021, σελ. 49

νεοφανείς Άγιοι Νεομάρτυρες είναι περισσότεροι από χίλιοι, τα ονόματα των οποίων είναι γνωστά στον Θεό⁸¹.

Τυπολογικά οι Νεομάρτυρες συγκαταλέγονται σε τέσσερις κατηγορίες⁸²:

- Νεομάρτυρες που εκούσια ομολόγησαν την πίστη τους και οδηγήθηκαν στο μαρτύριο.
- Νεομάρτυρες πρώην «αρνησίχριστοι».
- Νεομάρτυρες πρώην μωαμεθανοί εξ Αγαρηνών
- Νεομάρτυρες που θανατώθηκαν ως επαναστάτες κατά της οθωμανικής κυριαρχίας, όχι με αποδεδειγμένη ένοχη πολιτική πράξη, αλλά με την άρνησή τους να αλλαξοπιστήσουν.

Η προέλευση των Νεομαρτύρων είναι από όλα τα κοινωνικά και ηλικιακά στρώματα.

9. ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΕ ΒΙΟΥΣ ΕΦΗΒΩΝ ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΩΝ

Κάθε άνθρωπος γεννιέται σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο και καλείται να ζήσει και να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες και τις δοκιμασίες που είναι συνυφασμένες με την εκάστοτε εποχή. Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας τα παιδιά και οι έφηβοι εκτός από τις ιδιόρρυθμες συνθήκες διαβίωσης και εκπαίδευσης κάτω από διάφορες συγκυρίες, συνέβαινε να βρεθούν εν μέσω της σύγκρουσης του Χριστιανικού και του Μωαμεθανικού κόσμου. Εντούτοις, παρά το νεαρό της ηλικίας τους έδειξαν πνευματική ωριμότητα και αναδείχτηκαν αήττητοι στρατιώτες Χριστού. Οι Νεομάρτυρες έγιναν διαχρονικά, λαμπρά παραδείγματα, δύναμης και αντίστασης απέναντι στον Τούρκο κατακτητή. Ο Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης αναφέρει στο προοίμιο του Νέου Μαρτυρολόγιου: «Με το πυρ της θείας αγάπης στην καρδιά τους τρέχουν στο μαρτύριο ωςάν πρόβατα εις την σφαγή και λογαριάζουν τα βάσανα για ξεφαντώματα, τις φυλακές ως παλάτια, τα δεσμά ως χρυσά στολίδια, τις ατιμίες για τιμές, τις θλίψεις για αναπαύσεις, τη φλόγα του πυρός ως δροσισμόν και ανάψυξιν, τα μαχαίρια δια παιχνίδια και το τελευταίο, τον σκληρότατον θάνατον δια ζωήν αιώνιον»⁸³. Από το «νέφος των Μαρτύρων» θα αναφερθούμε συνοπτικά στους βίους τριών Ελληνοπαίδων, που μαρτύρησαν και έγιναν πρότυπα ελευθερίας, πηγή έμπνευσης και ελπίδας για τους αγωνιζόμενους Έλληνες. Επίσης, θα παραθέσουμε και τον βίο ενός νέου εξ Αγαρηνών.

9 α. ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΑΣ ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΩΤΗΣ (ετών 15)

Το έτος 1770 η Λακωνία υφίσταται τις ολέθριες συνέπειες από την αποτυχημένη επανάσταση των λεγόμενων «Ορλωφικών». Οι Τουρκαλβανοί σκορπούν παντού τον όλεθρο και τον θάνατο. Στο χωριό Γούβες ο μικρός Ιωάννης βλέπει να σφαγιάζουν

⁸¹ Μητροπολίτου Σερρών και Νιγρίτης κ. Θεολόγου, 2016

⁸² Μαντζαρίδης, Ι., 1998, σελ. 229-235

⁸³ Οσίου Νικοδήμου του Αγιορείτου, 1961, Τρίτη έκδοση, σελ. 9

εμπρός στα μάτια του τον ιερέα πατέρα του και αλυσοδεμένος μαζί με τη μητέρα του και άλλους συγχωριανούς τους σύρονται αιχμάλωτοι στη Λάρισα. Εκεί αγοράστηκε ως δούλος από μουσουλμάνο αγά. Ο ευγενικός χαρακτήρας του Ιωάννη, η εξυπνάδα του και οι αρετές του παρακίνησαν τον άτεκνο Αγαρηνό και τη γυναίκα του να τον κάνουν ψυχοπαίδι τους, αφού πρώτα τον τουρκέψουν. Στην αρχή ήταν ευγενικοί μαζί του και του έταζαν δόξες και μεγαλεία, αρκεί να αρνηθεί τον Χριστό. Ο μικρός ήταν ανένδοτος. Ο Αγάς κουράστηκε να τον παρακινεί να τουρκέψει με κολακείες και υποσχέσεις, θύμωσε και βάζοντάς τον εμπρός με το σπαθί, τον πήγε στην αυλή του τζαμιού. Εκεί τον συνάντησαν πολλοί Αγαρηνοί και με χτυπήματα, σπαθιές και φοβέρες τον πίεζαν να αρνηθεί τον Χριστό, αλλά ο Ιωάννης σταθερά αποκρινόταν: «Τούρκος δε γίνομαι, εγώ χριστιανός είμαι και χριστιανός θέλω να αποθάνω». Ακόμα και η γυναίκα του αφέντη μαζί με γριές Τούρκισσες χρησιμοποίησαν διάφορα γητέματα για να τον αλλαξοπιστήσουν. Έφτασε η νηστεία του Δεκαπενταύγουστου και ο Ιωάννης δεν ήθελε να αρτυθεί. Τότε ο αγάς θυμώνει πολύ και κλείνει το παιδί κάτω στο αχούρι για τα άλογα. Παραγγέλλει στη χανούμισσα γυναίκα του να μαγειρεύει μόνο εκλεκτά κρέα-τα και τα πηγαίνουν στον Ιωάννη για να τον κάνουν να καταλύσει την Αγία νηστεία προς τιμή της Θεοτόκου. Όλες αυτές τις δεκαπέντε ημέρες ο αγάς πότε τον κατατρυπά με την αιχμή του σπαθιού πότε τον κρεμά ψηλά από τα πόδια με το κεφάλι κάτω και μες στη μύτη του ανάβει άχυρα προκαλώντας του ασφυξία. Ο Ιωάννης ακλόνητος! Η μητέρα του τον προτρέπει λέγοντάς του: «Κάνε πως τρως κρέας και μετά φτύσε το». Ο Ιωάννης, όμως, αρνείται και μεταξύ άλλων λέει στη μητέρα του: «Εγώ είμαι παπά γιος και πρέπει να φυλάττω ... τα έθιμα της Αγίας εκκλησίας. Δια τι όταν τα μικρά δε φυλάττομεν, πώς ημπορούμε να φυλάξομεν τα μεγάλα;»⁸⁴. Τότε ο αγάς τον κρατά στη ζωή με ένα ξεροκόμματο ψωμί μόνο και μόνο για να τον βασανίζει. Έφτασε Οκτώβρης. Ο Ιωάννης είναι ακόμα στο αχούρι εξαντλημένος αλλά υπομονετικός και ήρεμος. Ο αγάς έχασε την υπομονή του και με γυμνό το σπαθί τον ρωτά: «Γίνεσαι Τούρκος για να σε ξαναζωντανέψω ή επιμένεις στο δικό σου». Τότε ο «μικρομέγας ήρωας»⁸⁵ του απαντά: «Είμαι Χριστιανός, στον Χριστό πιστεύω, γι' Αυτόν θα πεθάνω». Ο αγάς τον χτύπησε με μια μαχαιριά και του τρύπησε την καρδιά. Ύστερα από δύο ημέρες, στις 21 Οκτωβρίου του 1773, ο Ιωάννης παρέδωσε την αγγελική ψυχή του στον Χριστό στα δεκαπέντε του χρόνια.

9 β. ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΑΣ ΑΓΙΑ ΕΛΕΝΗ Η ΕΝ ΣΙΝΩΠΗ (ετών 15)

Η Αγία Ελένη γεννήθηκε στη Σινώπη του Πόντου, γνωστή ελληνική πόλη από την αρχαιότητα. Η καταγωγή της ήταν από το γένος Μπεκιάρη. Οι γονείς της την ανέθρεψαν με τα νάματα της χριστιανικής πίστης και ευσέβειας. Στη μόρφωσή της συνέβαλε και ο θείος της που ήταν δάσκαλος. Η ομορφιά του προσώπου της και η

⁸⁴ Οσίου Νικοδήμου του Αγιορείτου, 1961, Τρίτη έκδοση, σελ. 193-194

⁸⁵ Ιερά μονή Ζερμπίτσας, 2020, σελ. 5-27

λάμπη των αρετών της την έκαναν να ξεχωρίζει ανάμεσα στις άλλες κοπέλες. Ήταν 15 χρονών, όπου μια μέρα η μητέρα της την έστειλε στο κατάστημα του Κρύωνα για να αγοράσει τεπελίκ (χρυσοκλωστή) για κέντημα σε κεφαλομάντηλο. Στον ίδιο δρόμο με το κατάστημα βρισκόταν το Διοικητήριο του πασά της Σινώπης Ουκούζογλου. Την ώρα που περνούσε η Ελένη ο Τούρκος πασάς ήταν στο μπαλκόνι του. Θαμπώθηκε από την ομορφιά της κοπέλας και αμέσως διέταξε να τη φέρουν κοντά του. Ο πασάς γεμάτος από ακόλαστες επιθυμίες τάζει στην κοπέλα πλούτη και τιμές. Όμως, η Ελένη του απάντησε ότι δεν ανήκει σε κανέναν παρά μόνο στον Χριστό⁸⁶. Ο πασάς, όταν κατάλαβε ότι δεν κερδίζει τίποτα με τις κολακείες και τα ταξίματα, όρμηξε σαν πεινασμένο θηρίο στην Ελένη, αλλά ένα αόρατο τείχος την προστάτευε, επειδή προσευχόταν συνεχώς λέγοντας μυστικά τον «Εξάψαλμο»⁸⁷. Ο Ουκούζογλου, διέταξε να την κλείσουν στη φυλακή με την ελπίδα ότι θα πετύχει τον σκοπό του. Με τη συνεργεία της Θείας Χάριτος η Ελένη κατόρθωσε να δραπετεύσει και να γυρίσει στο σπίτι της. Εξιστόρησε στους ανήσυχους γονείς της τι είχε συμβεί. Εντωμεταξύ, όταν ο πασάς πληροφορήθηκε την απόδρασή της, έγινε έξαλλος από θυμό. Κάλεσε τους προκρίτους της ελληνικής κοινότητας και τους προειδοποίησε ότι, αν δεν έφερναν μπροστά του την Ελένη Μπεκιάρη, θα έσφαζε όλους τους Χριστιανούς της Σινώπης. Οι δημογέροντες ανακοίνωσαν τα άσχημα νέα στον πατέρα της Ελένης. Ως άλλος Αβραάμ έπρεπε να οδηγήσει την δεκαπεντάχρονη κόρη του στον πασά ως πρόβατο για σφαγή. Οι γονείς ενίσχυσαν την κόρη τους για το επερχόμενο μαρτύριο. Ο αποχωρισμός μάνας και κόρης ήταν σκληρός. Ικανοποιημένος ο πασάς αντίκρισε ξανά εμπρός του την Ελένη και ξανά με ακόλαστες προθέσεις όρμησε πάνω της. Όμως, η προσευχή της αγνής κόρης υψώθηκε ξανά ως προστατευτικό τείχος ολόγυρά της. Ο πασάς μην αντέχοντας το υπερφυσικό αυτό γεγονός, προστάζει να τη βασανίσουν μέχρι θανάτου. Η νεαρή Ελένη με το πυρ του θείου έρωτος στην καρδιά της προς τον Χριστό υπέμεινε ηρωικά τα σκληρά βασανιστήρια και στο τέλος έδωσε την κεφαλή της στο σπαθί του δημίου⁸⁸. Οι Αγαρηνοί για να εξαφανίσουν το λείψανο, το έβαλαν σε ένα σακί και το πέταξαν στα βαθιά νερά της τοποθεσίας Γάι. Ουράνιο φως έλουζε για μέρες το τίμιο λείψανο πριν βυθιστεί και οι Τούρκοι που το έβλεπαν έλεγαν: «Η γκιαούρισσα καίγεται». Στο σημείο αγκυροβόλησε ελληνικό πλοίο και τη νύχτα παρατήρησαν ότι στο βυθό κάτι έλαμπε σαν χρυσός. Ανέσυραν το τίμιο λείψανο της Ελένης και το παρέδωσαν στην εκκλησία, που το διαφύλαξε ως πολύτιμο θησαυρό. Η μνήμη της εορτάζεται κάθε χρόνο την 1^η Νοεμβρίου.

⁸⁶ Στεργιούλη, Χ., 2021, σελ. 131-133

⁸⁷ Τσολακίδη, Χ., Β' Έκδοση 2001, σελ. 974-975

⁸⁸ Στεργιούλη, Χ., 2021, σελ. 135

9 γ. ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΑΣ ΝΙΚΗΤΑΣ Ο ΝΙΣΥΡΙΟΣ (ετών 15 ή 16)

Ο Νικήτας γεννήθηκε το 1716 (κατά άλλους το 1717) στο Μανδράκι της Νισύρου από γονείς χριστιανούς. Ο πατέρας του ήταν δημογέροντας, αλλά επειδή έπεσε στη δυσμένεια των Τούρκων, οδηγήθηκε στον κριτή στην Ρόδο και για να γλιτώσει την καταδίκη τούρκεψε. Μαζί του, όμως, τούρκεψε και ολόκληρη η φαμίλια του. Ο μικρός Νικήτας πήρε το όνομα Μεχμέτ και μεγάλωνε ως μουσουλμάνος⁸⁹. Κάποια μέρα, όμως, πάνω στο παιχνίδι μάλωσε με ένα Τουρκόπουλο και η μητέρα του παιδιού προφανώς γνωρίζοντας την ιστορία της οικογένειας του Νικήτα τον αποκάλεσε «άπιστο» και «μουρτάτη». Έτσι αποκαλούσαν όσους χριστιανούς είχαν εξωμοτήσει. Ο μικρός Νικήτας απόρησε γιατί άραγε να τον αποκάλεσε «άπιστο». Έτρεξε στη μητέρα του και ζητούσε εξηγήσεις. Η μητέρα του δεν του φανέρωνε τον λόγο, αλλά ύστερα από την επιμονή του Νικήτα τού αποκάλυψε όλη την αλήθεια⁹⁰. Ο μικρός λυπήθηκε πολύ που έχασε την πίστη των προγόνων του και συλλογιόταν πώς θα βρει τρόπο να επιστρέψει στον Χριστιανισμό. Ήταν δεκατεσσάρων χρονών, όταν μπήκε σε ένα καΐκι και έφτασε στη Χίο. Εκεί, τα βήματά του τον οδήγησαν στη Νέα Μονή, όπου εξομολογήθηκε τι του είχε συμβεί. Αφού κατηχήθηκε στη χριστιανική πίστη, τον μύρωσαν και παρέμεινε στο μοναστήρι περνώντας τον καιρό του με προσευχές και νηστείες. Έκανε μάλιστα πράγματα παιδαριώδη, για τα οποία οι άλλοι τον θεωρούσαν σαλό. Άναβε κεράκια εμπρός από τους τοιχογραφημένους Αγίους στον νάρθηκα, είχε ένα μπουκαλάκι και κάθε τόσο έπινε αγιασμό κ.ά. Όταν άκουσε ότι είναι ανάγκη οι εξωμότες να κηρύξουν με θάρρος την πίστη που αρνήθηκαν και να χύσουν το αίμα τους για την αγάπη του Χριστού, καταλήφθηκε από ακατανίκητο πόθο να μαρτυρήσει και αυτός για τον Χριστό. Ο ασκητής Άνθιμος Αγιοπατερίτης τον προετοίμασε για το μαρτύριο. Αποχαιρέτισε όλους τους πατέρες και με τις ευχές και τις προσευχές τους έφυγε για την πόλη της Χίου. Ήταν το έτος 1732. Όταν έφτασε εκεί, ο Τούρκος χαρατζής Κρημλής του ζήτησε το χαράτσι, αλλά επειδή δεν είχε να πληρώσει, τον συνέλαβε και τον οδηγούσε στη φυλακή. Στον δρόμο στάθηκε σε ένα καφενείο με σκοπό να συλλάβει και άλλους που δεν είχαν να πληρώσουν το χαράτσι⁹¹. Έξω από το καφενείο, όμως, πέρασε ο παπα-Δανιήλ που γνώριζε τον Νικήτα. Τον χαιρέτισε με το τουρκικό όνομα Μεχμέτ και τον ρωτούσε γιατί ήταν κρατούμενος. Όταν έμαθε τον λόγο, είπε ο παπα-Δανιήλ: «Τώρα νέον έγινε τούτο να πληρώνουν και οι Τούρκοι χαράτσι;» Τότε ο Νικήτας φώναξε: «Λάθος έχεις, εγώ είμαι Χριστιανός, ονομάζομαι Νικήτας». Όταν τα άκουσε αυτά ο Κρημλής, τον οδήγησε κατευθείαν στον Αγά. Αφού εξέτασαν το θέμα και βρήκαν ότι όντως ήταν μουσουλμάνος και ξαναέγινε Χριστιανός, τον έκλεισαν για δέκα μέρες φυλακή και τον βασάνισαν σκληρά. Τη νύχτα απόκοσμο Φως ξεχυνόταν από το κελί του Νικήτα. Όταν κατάλαβαν όμως ότι δεν πετυχαίνουν

⁸⁹ Οσίου Νικοδήμου του Αγιορείτου, 1961, Τρίτη έκδοση, σελ. 123

⁹⁰ Στεργιούλη, Χ., 2021, σελ. 328-330

⁹¹ Τσολακίδη, Χ., Β' Έκδοση 2001, σελ. 559-560

τίποτα με τη βία, άρχισαν τις κολακείες και τα ταξίματα. Ο Νικήτας, αν και παιδί με ανδρεία, έλεγε: «Χριστιανός είμαι, Νικήτας ονομάζομαι και Νικήτας μέλλω να αποθάνω». Τότε πολύ πλήθος Αγαρηνών που είχε εντωμεταξύ συγκεντρωθεί, τον έσυρε βασανίζοντάς τον ως τον Κάτω Αιγιαλό, όπου ο Κρημλής απέκοψε την τιμία κεφαλή του Νεομάρτυρα. Ο Άγιος Νικήτας ήταν τότε 15 ή 16 ετών και πήρε τον αμάραντο στέφανο του μαρτυρίου⁹². Η μνήμη του εορτάζεται κάθε χρόνο στις 21 Ιουνίου.

9 Δ. ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΑΣ ΑΓΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΕΞ ΑΓΑΡΗΝΩΝ

Ο Κωνσταντίνος γεννήθηκε από γονείς μουσουλμάνους στη Μυτιλήνη. Σε ηλικία 15 ετών τον φθόνησε και τον δηλητηρίασε με δόλο μια Τουρκάλα, δίνοντάς του ένα είδος γλυκίσματος από διάφορα μείγματα. Ο Κωνσταντίνος έμεινε κατάκοιτος και τυφλός για καιρό. Μια ευλαβέστατη χριστιανή άρχισε να τους παρηγοράει και χαριέντως είπε στην μητέρα του: «Δός μοι τον υιόν σου, ω πτωχή, να τον υπάγω εις το ημέτερον αγίασμα να τον νίψω και ελπίζω εις τον Θεόν να τον υγιάνει». Πράγματι, εκεί θεραπεύτηκε θαυματουργικά ο νέος, αλλά είδε μόνο από το ένα μάτι. Βρήκε το φως του από το άλλο μάτι κατά την βάπτισή του⁹³. Ο πατέρας του Κωνσταντίνου πέθανε και η μητέρα του παντρεύτηκε ξανά, αλλά ο Τούρκος αυτός ήταν άγριος και τους κακομεταχειριζόταν όλους. Τότε, η Τουρκάλα πήρε τα παιδιά της και πήγαν στη Σμύρνη. Εκεί ο Κωνσταντίνος βοηθούσε τον μεγάλο του αδελφό που ασχολούταν με τη μαναβική. Μετέφερε τα ψώνια στα σπίτια των αρχόντων, αλλά πιο συχνά πήγαινε στη Μητρόπολη της Σμύρνης. Εκεί έμαθε την Ελληνική γλώσσα και ελκύστηκε από τη χριστιανική θρησκεία. Λίγο αργότερα έφυγε για το Άγιο Όρος. Βλέποντας τον ζήλο του τον βάπτισε με το όνομα Κωνσταντίνος ο εξόριστος Πατριάρχης Γρηγόριος ο Ε΄. Στη σκήτη του Τιμίου Προδρόμου, μάλιστα, όταν ασπάστηκε τα λείψανα νεοφανών Μαρτύρων που μόλις είχαν φέρει, του γεννήθηκε ο πόθος να τους μιμηθεί. Αφού προετοιμάστηκε με άσκηση και νηστεία, θέλησε να πάει στη Μαγνησία να βαπτίσει την αδελφή του χριστιανή. Όμως με τη συμβουλή των πατέρων πήγε με μυστικό, συστατικό γράμμα στον διδάσκαλο Γρηγόριο στις Κυδωνιές, για να τον καθοδηγήσει περαιτέρω. Όμως, ένας Τούρκος τον αναγνώρισε και τον οδήγησε στον αγά. Με τόλμη ομολόγησε ότι είναι Τούρκος στην καταγωγή αλλά Χριστιανός κατά την πίστη. Ακολούθησαν φυλακίσεις και σκληρά βασανιστήρια. Ανακρίθηκε ξανά και ξανά, αλλά δεν άλλαξε την απόφασή του. Προσπάθησαν να τον δελεάσουν με δόξες και τιμές αλλά μάταια. Τότε τους λέει: «Λύστε μου τα χέρια και να σας φανερώσω τις είμαι», και έκανε το σημείο του σταυρού. Ο ηγεμόνας εξοργίστηκε και τον έστειλε στον Σταμπόλ εφέντη στην Κωνσταντινούπολη. Ακολούθησαν νέα σκληρά βασανιστήρια τα οποία ο Κωνσταντίνος υπέμεινε γενναία. Ύστερα από τρεις μήνες δοκιμασίας, εντέλει, ο νεαρός Κωνσταντίνος

⁹² Στεργιούλη, Χ., 2021, σελ. 338

⁹³ Οσίου Νικοδήμου του Αγιορείτου, 1961, Τρίτη έκδοση, σελ. 272-280

Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα: «Μεταβυζαντινά Μοναστήρια, ο λύχνος του Ελληνικού Πολιτισμού: Κρυφό Σχολειό – Έφηβοι Νεομάρτυρες»

εξ Αγαρηνών, απαγχονίστηκε στις 2 Ιουνίου του 1819 και κατατάχτηκε στη χορεία των Νεομαρτύρων⁹⁴.

10. ΣΥΜΒΑΤΟΤΗΤΑ ΜΕ ΤΑ Α.Π.Σ. ΚΑΙ Δ.Ε.Π.Π.Σ. ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑΣ ΚΑΙ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα: «Μεταβυζαντινά Μοναστήρια, ο λύχνος του Ελληνικού Πολιτισμού: Κρυφό Σχολειό - Έφηβοι Νεομάρτυρες» είναι συμβατό με το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών (ΑΠΣ) και με το Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (ΔΕΠΠΣ, 2003) της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Συγκεκριμένα, διαθεματικά σχετίζεται με τα διδακτικά αντικείμενα της Ιστορίας, των Θρησκευτικών, της Γλώσσας, των Εικαστικών, της Μουσικής, των Τ.Π.Ε. και της Θεατρικής Αγωγής.

II. ΒΙΩΜΑΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

11. ΠΡΩΤΟ ΕΠΙΠΕΔΟ : Νηπιαγωγείο & Α΄, Β΄, Γ΄ Δημοτικού Σχολείου

A. «Φεγγαράκι μου λαμπρό»

Δραστηριότητα μουσικοκινητική. Δημιουργούμε το σενάριο. Με αφορμή τον πίνακα του Νικολάου Γύζη, «Ελληνικόν Σχολειόν εν καιρώ δουλείας-Κρυφό Σχολειό» 1885/86, συζητούμε και μεταφερόμαστε νοερά στα πρώτα σκοτεινά χρόνια της Τουρκοκρατίας μετά την Άλωση. Σχεδιάζουμε τη διαδρομή προς το «Κρυφό Σχολειό» (εντός της αυλής) και κάνουμε υποθέσεις σχετικά με το ποιους κινδύνους ενδέχεται να συναντήσουμε μες στη νύχτα. Τα παιδιά ξεκινούν κρυφά - κρυφά σιγοτραγουδώντας το «Φεγγαράκι μου λαμπρό». Δύο-τρία παιδιά παριστάνουν τους Τούρκους που κοιμούνται. Όταν πλησιάσει η ομάδα των μαθητών στην πόρτα του «Κρυφού Σχολειού» οι Τούρκοι ξυπνούν, τα παιδιά κρύβονται, αλλά τους ξεγελούν και μπαίνουν για μάθημα.

B. «Γράφω με κοντύλι με φως απ' το καντήλι»

Δραστηριότητα γραφής: Παρουσιάζουμε στα παιδιά ένα παλιό ψαλτήρι, την Οκτώηχο και ένα βιβλίο με τους χαιρετισμούς της Θεοτόκου με σκοπό να χρησιμοποιήσουμε την ακροστιχίδα ως αλφαβητάρι π.χ. Α- Άγγελος. Τα παιδιά χαράζουν πάνω σε διαθέσιμες πλάκες με κοντύλι όποια γράμματα τους ζητηθούν. Ύστερα βρίσκουν από το ίδιο γράμμα σχετικές λέξεις τις οποίες είτε μπορούν να ανακοινώσουν στην ολομέλεια, είτε να τις γράψουν, είτε να τις ζωγραφίσουν π.χ. κ-καντήλι, κερί κ.ά.

⁹⁴ Τσολακίδη, Χ., Β΄ Έκδοση 2001, σελ. 502

Γ. «Μαθαίνω Ιστορία, των ηρώων την ανδρεία»

Δραστηριότητα Ιστορίας με δραματοποίηση. Γίνεται συζήτηση για την ηρωική μορφή του Λεωνίδα, του βασιλιά της Σπάρτης, και τη μάχη των Θερμοπυλών το 480 π.Χ. Εξηγούμε τη φράση: «Μολών Λαβέ». Στη συνέχεια τα παιδιά κλείνουν τα μάτια και φαντάζονται τι φορούσε ο Λεωνίδας (περικεφαλαία, χιτώνα, χλαμύδα, σανδάλια) και τι όπλα κρατούσε (σπαθί, ασπίδα). Ακολουθεί παγωμένη εικόνα: Τα παιδιά παίρνουν στάση μάχης με φανταστικό σπαθί και ασπίδα. Ένας μαθητής υποδύεται τον Ξέρξη και ένας άλλος τον Λεωνίδα με αφαιρετική ενδυμασία (περικεφαλαία, χλαμύδα). Στέκονται απέναντι και γίνεται διάλογος.

- Ξέρξης: «Δώσε μου την πατρίδα σου».
- Λεωνίδας: « Έλα να την πάρεις».

Ξανά στα αρχαία: Ο εκπαιδευτικός λέει τα λόγια και επαναλαμβάνουν τα παιδιά:

- Ξέρξης: «Γη και ύδωρ».
- Λεωνίδας: «Μολών Λαβέ»

Αντίστοιχη δραστηριότητα γίνεται με τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο και τον Μωάμεθ Β΄ τον Πορθητή. Γίνεται σύντομη συζήτηση για τη θρυλική μορφή του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου και το γεγονός της άλωσης της Κωνσταντινούπολης το 1453. Τα παιδιά όλα μαζί κάνουν με τα χέρια άρνηση να παραδώσουν την Πόλη.

Δραματοποίηση: Μπαίνει από την μία πόρτα παιδί με την περικεφαλαία του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου και σπαθί. Μπαίνει από την άλλη πόρτα ο Μωάμεθ ο Πορθητής και του λέει από μακριά.

- Μωάμεθ Β΄ ο Πορθητής: «Δώσε μου την Πόλη».
- Κωνσταντίνος Παλαιολόγος: «Δεν στη δίνω».

Άλλο παιδί κάνει ότι σκοτώνει τον Κωνσταντίνο ο οποίος θα μείνει μαρμαρωμένος. Αναφορά στον θρύλο για τον «μαρμαρωμένο βασιλιά».

Δ. «Παιδομάρτυρες Χριστού με θάρρος λιονταριού»

Επίσκεψη στο καθολικό της Μονής. Παρατήρηση των τοιχογραφιών των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων και της κάτω ζώνης των Αγίων Μαρτύρων. Σύνδεση των Μαρτύρων και των Νεομαρτύρων. Σύντομο ανάγνωσμα των βίων δύο Παιδομαρτύρων: Του εντεκάχρονου Παιδομάρτυρα Ιωάννη Τουρκολέκα, αδελφού του ήρωα της Ελληνικής επανάστασης Νικηταρά, που μαρτύρησε το 1816 εμπρός από τον ναό του «Ελκόμενου Χριστού» στην Μονεμβασιά, και της δωδεκάχρονης Ειρήνης που μαρτύρησε το 1463 στη Μυτιλήνη μαζί με τον Άγιο Ραφαήλ, τον Άγιο Νικόλαο και άλλους. Οι Παιδομάρτυρες πρόσφεραν θυσία δοξασμένη και ευάρεστη στον Θεό και στο ελληνικό έθνος και έγιναν διαχρονικό παράδειγμα πίστης και γενναιότητας.

Συζήτηση για τις συνέπειες του «Όχι», για τα ιδανικά και τις αξίες. Κανένας δε θέλει να βλέπει τέτοιες σκηνές. Εμείς αγαπάμε την ειρήνη αλλά σε αυτές τις καταστάσεις δεν μπορούσαν να κάνουν αλλιώς. Όταν κάποιος πάει να σου πάρει το σπίτι ή να σου

ζητήσει να αρνηθείς τον Χριστό, έχεις το χρέος να υπερασπιστείς τα ιδανικά σου και τις αξίες σου: πίστη, ελευθερία, ειρήνη, αξιοπρέπεια, ανδρεία.

- ❖ Τι συναισθήματα είχαν για μια τέτοια θυσία;
- ❖ Ήταν εύκολη ή δύσκολη η απόφαση;
- ❖ Τι θα κάνατε αν χρειαστεί να απαντήσετε σε μια τέτοια ερώτηση;

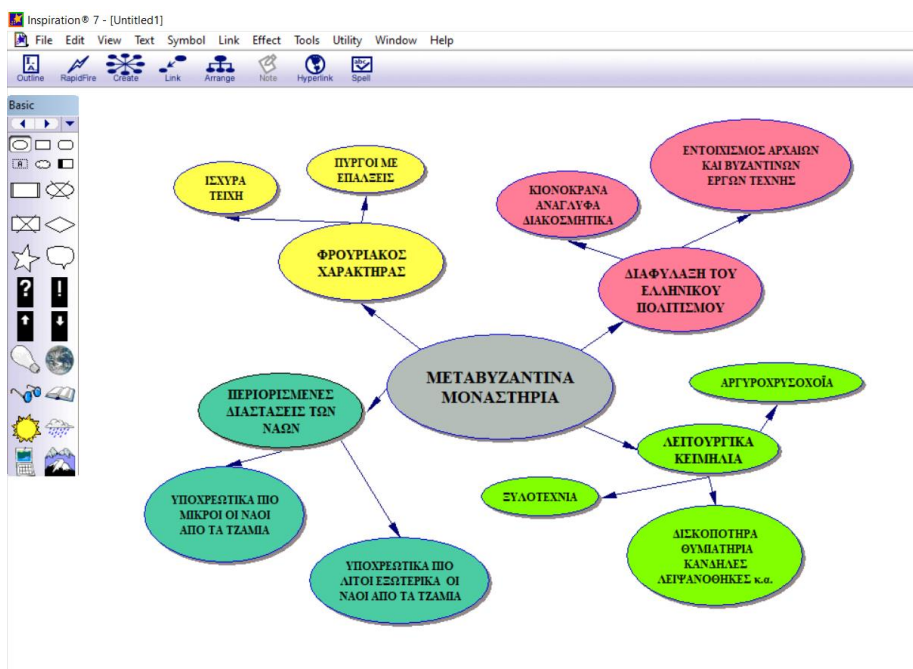
Ε. «Γράμματα φανταστικά με δράκους και φτερά»

Συζητάμε για τα παλιά βιβλία, τους χειρόγραφους κώδικες που αντέγραφαν στο βιβλιογραφικό εργαστήριο του μοναστηριού των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων Λακωνίας. Τους δείχνουμε μερικά ζωγραφισμένα αρχικά κεφαλαία γράμματα των κωδίκων τα οποία τα παιδιά παρατηρούν. Ακολουθεί περιγραφή των μοτίβων, των λουλουδιών, των ζώων και των δράκων που απεικονίζουν. Κατόπιν, διανέμουμε στα παιδιά αναμνηστικό έντυπο του εκπαιδευτικού προγράμματος σε σχήμα μικρού «χειρόγραφου κώδικα», που περιέχει λίγα λόγια και εικόνες από όσα είδαν και άκουσαν στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Στο έντυπο υπάρχει ζωγραφική δραστηριότητα σχετικά με τα αρχικά γράμματα των κωδίκων, αλλά και του αρχικού γράμματος του ονόματος κάθε μαθητή και μαθήτριας.

12. ΔΕΥΤΕΡΟ ΕΠΙΠΕΔΟ : Δ', Ε', ΣΤ' Δημοτικού Σχολείου

Α. «Μοναστήρι μου λαμπρό, φέγγεις στον πολιτισμό»

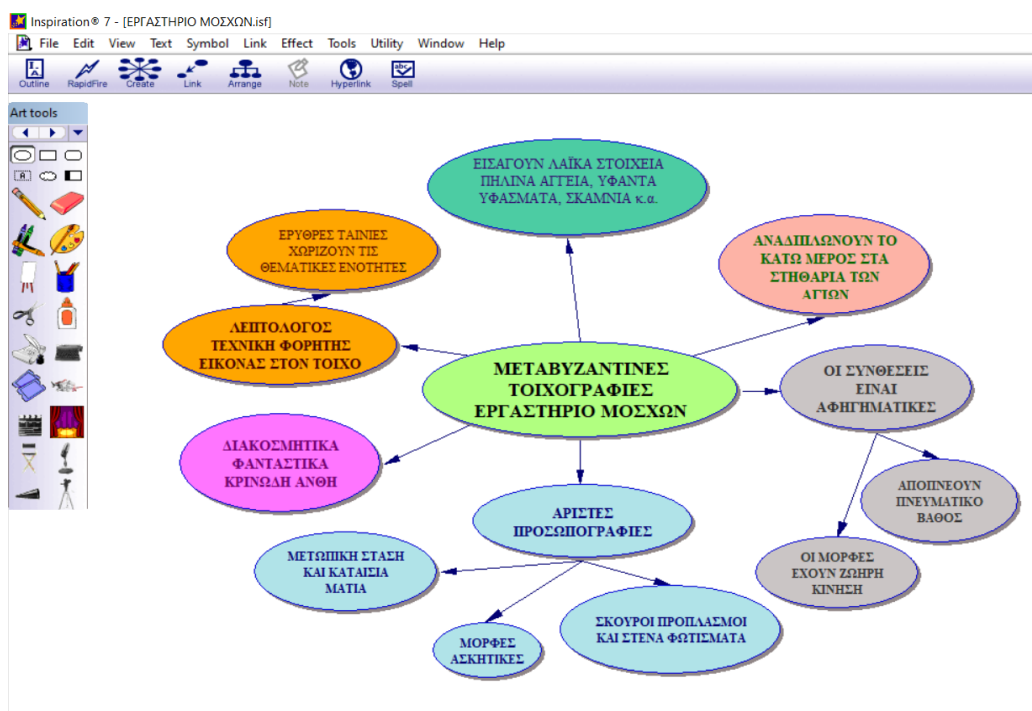
Οι μαθητές και οι μαθήτριες γίνονται αποδέκτες των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των μεταβυζαντινών μοναστηριών και τοιχογραφιών με τη βοήθεια εννοιολογικών χαρτών.

Εικόνα 8: Εννοιολογικός χάρτης πληροφοριών για τα Μεταβυζαντινά Μοναστήρια με το λογισμικό Inspiration

Κεντρική ιδέα του πρώτου εννοιολογικού χάρτη είναι τα μεταβυζαντινά μοναστήρια. Η εξακτίνωση των επιμέρους εννοιών αφορούν στην αρχιτεκτονική ιδιαιτερότητα του φρουριακού τύπου των μοναστηριών, τις υποχρεωτικά περιορισμένες διαστάσεις σε σχέση με τα τζαμιά, τη διαφύλαξη του ελληνικού πολιτισμού με τους εντοιχισμούς αρχαίων και βυζαντινών έργων τέχνης και τα λειτουργικά κειμήλια όπως σταυροί ευλογίας, κανδήλες κ.ά.

Ο δεύτερος εννοιολογικός χάρτης αφορά στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του εργαστηρίου αγιογραφίας των αδελφών Μόσχων. Η εξακτίνωση των εννοιών εστιάζει στις άριστες προσωπογραφίες, τις αφηγηματικές συνθέσεις, στα στηθάρια των Αγίων, τα διακοσμητικά και την εισαγωγή λαϊκών στοιχείων της ελληνικής παράδοσης.

Εικόνα 9: Εννοιολογικός χάρτης ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των τοιχογραφιών του εργαστηρίου των Μόσχων με το λογισμικό Inspiration

Οι εννοιολογικοί χάρτες θα κατασκευαστούν βήμα βήμα με την επικόλληση των πληροφοριών πάνω σε panel με “velcro” και την εμπλοκή των μαθητών στη διαδικασία. Ακολουθεί εντοπισμός και σχολιασμός των χαρακτηριστικών που επισημάναμε δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην αριστουργηματική τοιχογραφία της «Κρίσης» στον πρόναο του καθολικού και στη ζώνη των Μαρτύρων στον κυρίως ναό.

B. «Μαρτύρων θυσία, τόλμη και ελευθερία»

Η έννοια της θυσίας είναι υψηλή και δυσνόητη για τα παιδιά. Για τον λόγο αυτό προσεγγίζουμε την έννοια αυτή μέσα από την αντιπαραβολή της «αρετής και κακίας».

Παρατηρούμε και σχολιάζουμε την εικόνα των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων εντός της παγωμένης λίμνης. Κατόπιν, διαβάζουμε τον σύντομο βίο του εντεκάχρονου Παιδομάρτυρα, Αγίου Ιωάννη Τουρκολέκα που μαρτύρησε το 1816 στην Μονεμβασιά και της δωδεκάχρονης Αγίας Ειρήνης που μαρτύρησε το 1463 στη Μυτιλήνη. Μιλούμε για το παιδομάζωμα και τον αναγκαστικό εξισλαμισμό. Εξηγούμε ότι αυτοί που αρνήθηκαν τον Χριστό ονομάζονται «αρνησίχριστοι» και τους συγκρίνουμε με τους μάρτυρες. Ύστερα κατασκευάζουμε ομαδικά δύο μεγάλα παζλ με λέξεις-κλειδιά και συναισθήματα. Πάνω σε τσόχα έχουμε τα περιγράμματα δύο ανθρώπων. Διανέμουμε καρτελάκια (με “velcro”) στους μαθητές, με λέξεις που αντιστοιχούν στους μάρτυρες από τη μια μεριά και τους «αρνησίχριστους» από την άλλη. Λέξεις όπως θάρρος, δειλία, πίστη, απιστία, υπομονή, άρνηση, κακοπάθεια, καλοπέραση κλπ. θα συνθέσουν στο τέλος της δραστηριότητας τα δύο αντίθετα προφίλ.

Γ. «Κρυφά απ’ τον βεζύρη, μαθαίνω με Ψαλτήρι»

Δραστηριότητα γραφής-ποίησης. Παρουσιάζονται στους μαθητές μερικά λειτουργικά βιβλία όπως η Οκτώηχος, τα οποία χρησίμευσαν ως πηγή εκμάθησης της Ελληνικής Γλώσσας. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στο Ψαλτήρι, ένα από τα 49 βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης, το οποίο αποτελείται από εκατόν πενήντα ψαλμούς-ποιήματα και συγκαταλέγεται στη θρησκευτική ποίηση. Έχουμε επιλέξει ορισμένες φράσεις από μερικούς ψαλμούς. Π.χ. Ψαλμός 18^{ος}: «Οι ουρανοί διηγούνται δόξαν Θεού», ψαλμός 101^{ος}: «Κύριε, εισάκουσον της προσευχής μου», ψαλμός 103^{ος}: «άρτος καρδιάν ανθρώπου στηρίζει», ψαλμός 16^{ος}: «φύλαξόν με ως κόρην οφθαλμού» κ.ά. Καλούμε μερικούς μαθητές να βρουν τους σχετικούς ψαλμούς με βάση το αριθμητικό ευρετήριο και να διαβάσουν τις φράσεις. Στη συνέχεια, αφού δώσουμε ερμηνεία όλοι μαζί, υπαγορεύουμε μια-δυο φράσεις στους μαθητές που τις γράφουν σαν ορθογραφία πάνω σε πλάκα με κοντύλι. Τέλος, γίνεται διόρθωση της γραφής-ορθογραφίας με αλληλοδιόρθωση (peer correction).

Δ. «Ρητά από αγωνιστές, μπουρλότα στις ψυχές»

Δραστηριότητα ιστορίας. Ως εποπτικό υλικό χρησιμοποιούμε παλιά σχολικά κάδρα με ήρωες της ελληνικής επανάστασης. Επίσης, έχουμε δημιουργήσει ένα απάνθισμα με ιστορικές φράσεις ηρώων της ελληνικής επανάστασης. Ιωάννης Μακρυγιάννης: «Γι’ αυτά τα μάρμαρα επολεμήσαμε», Ρήγας Φερραίος: «Καλύτερα μιας ώρας ελεύθερη ζωή παρά σαράντα χρόνια σκλαβιά και φυλακή», Θεόδωρος Κολοκοτρώνης: «Ο Θεός έβαλε την υπογραφή του για τη λευτεριά της Ελλάδας και δεν την παίρνει πίσω», Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα: «Ευλογητός ο Θεός! Θα νικήσωμεν ή θα παύσομεν να ζώμεν». κ.ά. Στη συνέχεια κάνουμε αντιστοίχιση των ηρώων με τα καρτελάκια των φράσεων. Ακολουθεί σχολιασμός των φράσεων και δραματοποίηση-απαγγελία.

Ε. «Εργαστήριο Καλλιγραφίας»

Πληροφορούμε τα παιδιά ότι κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας λειτούργησε στο μοναστήρι βιβλιογραφικό εργαστήριο χειρόγραφων κωδίκων και σχολειό. Ως «διδασκτικά βιβλία» χρησιμοποιούσαν τους χειρόγραφους κώδικες που ονομάζονταν μαθηματάρια. Δίνουμε έμφαση στα ζωγραφισμένα αρχικά κεφαλαία γράμματα και στην καλλιτεχνική γραφή. Διανέμουμε στους μαθητές έντυπο σε σχήμα μικρού «χειρόγραφου μαθηματαρίου» που περιέχει λίγα λόγια και εικόνες από όσα είδαν και άκουσαν στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα αλλά και μία καλλιτεχνική δραστηριότητα. Παράλληλα, τους δίνουμε πρότυπο με το καλλιγραφικό, ελληνικό αλφάβητο και πρότυπα με αρχικά κεφαλαία γράμματα από χειρόγραφα που είναι στολισμένα με μοτίβα, λουλούδια, ζώα κ.ά. Ζητάμε από τους μαθητές και τις μαθήτριες να εμπνευστούν από αυτά και να καλλιτεχνήσουν το ονοματεπώνυμό τους.

ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

13. ΓΥΜΝΑΣΙΑ – ΛΥΚΕΙΑ

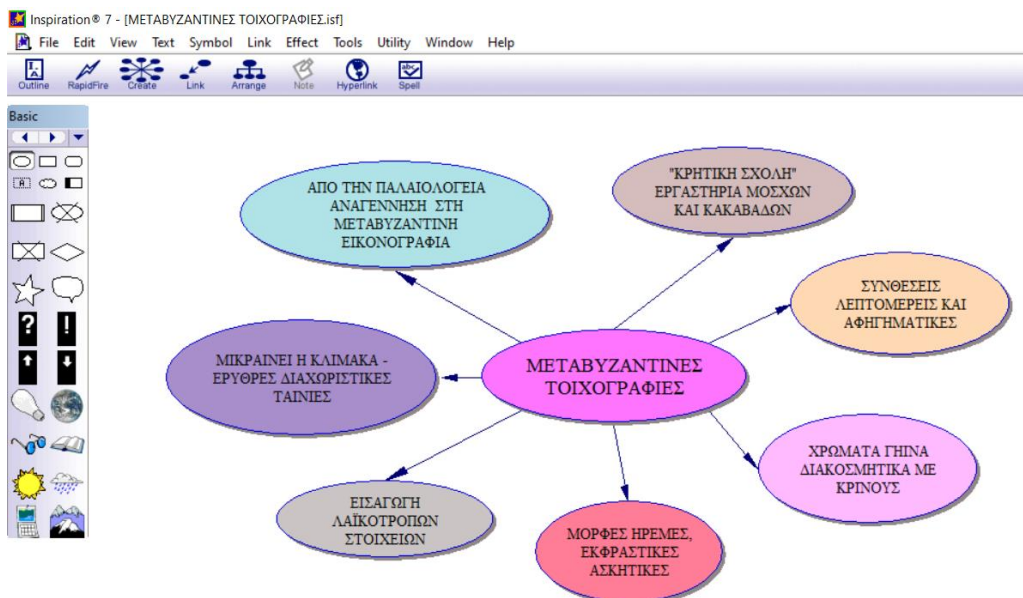
Α. «Τα ταπεινά μοναστήρια και οι αγέλαστοι Άγιοι»

Η οργάνωση των πληροφοριών με την μορφή δύο εννοιολογικών χαρτών δίνει τη δυνατότητα στους μαθητές και τις μαθήτριες να αποκτήσουν μια συνολική εικόνα της καθημερινής ζωής των Ελλήνων μέσα από όψεις της καθημερινής ζωής, της μεταβυζαντινής ναοδομίας και της εικονογραφίας (Artful Thinking).

Εικόνα 10: Εννοιολογικός χάρτης «Μεταβυζαντινή ναοδομία και εκκλησιαστικά κειμήλια» με το λογισμικό Inspiration

Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα: «Μεταβυζαντινά Μοναστήρια, ο λύχνος του Ελληνικού Πολιτισμού: Κρυφό Σχολείο – Έφηβοι Νεομάρτυρες»

Εικόνα 11: Εννοιολογικός χάρτης: «Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες» με το λογισμικό Inspiration

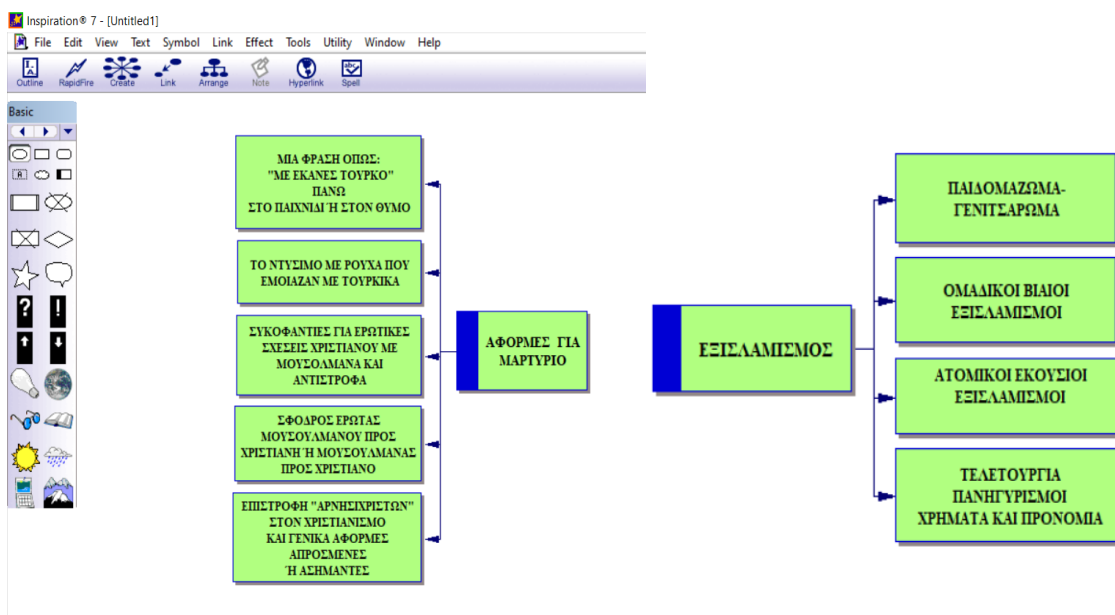
Αρχικά, θα γίνει εντοπισμός και παρατήρηση των στοιχείων ναοδομίας από τους μαθητές στο εξωτερικό του καθολικού ναού. Στη συνέχεια, στο εσωτερικό του καθολικού, οι μαθητές θα πληροφορηθούν για τις τάσεις και τα ρεύματα της τέχνης του 17^{ου} αιώνα και θα γίνουν αποδέκτες των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των μεταβυζαντινών τοιχογραφιών.

B. «Κωδικογράφοι Παναγίας Ζερμπίτσας»

Η συνέχεια της Ελληνικής Γλώσσας που ξεκίνησε από τα χρόνια του Ομήρου δε διασπάστηκε στα σκοτεινά χρόνια της Τουρκοκρατίας, αλλά διασώθηκε από τους κωδικογράφους στα βιβλιογραφικά εργαστήρια των μεταβυζαντινών μοναστηριών. Από τα χειρόγραφα κείμενα της εκκλησιαστικής γραμματείας επιλέγουμε ένα απόσπασμα από τον 103^ο ψαλμό του Δαβίδ που εξυμνεί τον Θεό για τη δημιουργία του κόσμου. Οι στίχοι 10-18 αναφέρονται στην τρίτη ημέρα της δημιουργίας και εμπεριέχουν γλαφυρές εικόνες από τη φύση: «ὁ ἕξαποστέλλων πηγὰς ἐν φάραγξιν, ἀνὰ μέσον τῶν ὀρέων διελεύσοντα ὕδατα... ὄρη τὰ ὑψηλὰ ταῖς ἐλάφοις, πέτρα καταφυγὴ τοῖς λαγωῖς. Βρίσκουμε τον ψαλμό στο ψαλτήρι και τον απαγγέλλουμε από το πρωτότυπο. Ὑστερα, περιγράφουμε και ερμηνεύουμε τις εικόνες. Στη συνέχεια, οι μαθητές γίνονται κωδικογράφοι. Τους διανέμουμε γραφική ύλη και πρότυπα χειρογράφων. Επιλέγουν μερικούς στίχους από τον 103^ο ψαλμό και τους αντιγράφουν με καλλιτεχνικά γράμματα. Στολίζουν το αρχικό γράμμα με κάποιο ζώο, μοτίβο, λουλούδια κ.ά. Στο τέλος υπογράφουν το έργο τους και το καρφίτσουν πάνω σε panel δημιουργώντας έκθεση «Χειρογράφων».

Γ. «Μαρτύρων αρετή, δεσμών συντριβή»

Η έννοια του Μαρτυρίου στην εποχή μας είναι ακατάληπτη. Για τον λόγο αυτό δημιουργούμε το πλαίσιο της εποχής δίνοντας σχετικές πληροφορίες για το τι σήμαινε εξισλαμισμός και τι συνέπειες είχε η άρνηση του εξισλαμισμού.

Εικόνα 12: Διαγράμματα με τις βασικές «αφορμές για μαρτύριο» και τους «τρόπους εξισλαμισμού»

Στη συνέχεια, παροτρύνουμε τους μαθητές με «brainstorming», να αναφέρουν πιθανές αιτίες που μπορούσαν να οδηγήσουν έναν χριστιανό στο μαρτύριο. Συζητούμε για τις αξίες και τα ιδανικά αλλά κυρίως για την αυταπάρνηση των Νεομαρτύρων και των Εθνομαρτύρων που πρόσφεραν τη ζωή τους στον βωμό της αγάπης του Χριστού και της πατρίδας.

Δραστηριότητα δραματοποίησης. Έχουμε επιλέξει από τον Συναξαριστή τους βίους: του Αγίου Ιωάννη του Μονεμβασιώτη (λείψανα του οποίου φυλάσσονται στην Ι.Μ. Ζερμπίτσας, όπου γίνεται το πρόγραμμα), της Αγίας Ελένης εκ Σινώπης, του Αγίου Νικήτα από τη Νίσυρο και του Αγίου Κωνσταντίνου εξ Αγαρηνών. Γίνεται συνοπτική ανάγνωση του κάθε βίου από αφηγητή. Τα διαλογικά σημεία, που εστιάζουν στη στιχομυθία εφήβου – Τούρκου, γίνονται από μαθητές και μαθήτριες. Παράλληλα, πάνω σε panel δημιουργούμε το κολλάζ-συναξάρι του κάθε έφηβου Νεομάρτυρα με την εικόνα του και τις βασικές πληροφορίες από τον βίο του που έχουμε ετοιμάσει σε καρτελάκια.

Δ. « Πάμε Κρυφό σχολειό; Πότε και πώς;»

Με αφορμή την ελαιογραφία του Νικολάου Γύζη: «Ελληνικόν Σχολείον εν καιρώ δουλείας-Κρυφό Σχολειό» 1885/86, προσεγγίζουμε τις δύσκολες συνθήκες εκπαίδευσης που επικρατούσαν κυρίως τους δύο πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας. Το έργο που πρόσφερε στα ελληνόπουλα το «Κρυφό Σχολειό» ήταν να τους διδάξει την

Ελληνική Γλώσσα και να τους ανάψει στις ψυχές τη φλόγα του πατριωτισμού και της Ορθοδοξίας. Σύμφωνα με την προφορική παράδοση στην Ι.Μ. Ζερμπίτσας Λακωνίας, ο χώρος που λειτουργούσε το «Κρυφό Σχολειό» ήταν πάνω από τον πρόναο και δίπλα στον τρούλο. Η πρόσβαση γινόταν με ένα φαρδύ σανίδι που στερεωνόταν ανάμεσα στη μάντρα της αναβαθμίδας και στο παράθυρο του κελιού. Όταν οι μαθητές από τους γειτονικούς οικισμούς έμπαιναν στο κελί τραβούσαν μέσα το σανίδι και έκλειναν το παράθυρο⁹⁵. Παρατηρούμε τον χώρο του κελιού με τη διαφορά ότι σήμερα αντί για σανίδι υπάρχει γεφυράκι. Διαβάζουμε σύντομο, σχετικό απόσπασμα από το βιβλίο της Ζώρζου, Σ., 2018, Κρυφό Σχολειό - Στη σκιά του πληγωμένου Μυστρά, Αθήνα, εκδόσεις Έαρ. Κατόπιν, οι μαθητές και οι μαθήτριες χωρίζονται σε δύο ομάδες. Η πρώτη ομάδα αποτελείται από μαθητές του Κρυφού Σχολειού και η άλλη ομάδα από μαθητές του σύγχρονου σχολείου. Γίνεται ελεύθερος διάλογος για το πότε και πώς γινόταν το μάθημα κρυφά από τα μάτια των Τούρκων και τους κινδύνους που διέτρεχαν. Από την άλλη οι σημερινοί μαθητές παρουσιάζουν τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στην εκπαίδευση και στην καθημερινότητά τους στην ελεύθερη Ελλάδα.

⁹⁵ Ζώρζου, Σ., 2018, σελ. 112

ΕΝΤΥΠΟ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

«Μεταβυζαντινά Μοναστήρια, ο λύχνος του Ελληνικού Πολιτισμού:
Κρυφό Σχολειό- Έφηβοι Νεομάρτυρες»

1. Πώς θα χαρακτήριζες το εκπαιδευτικό πρόγραμμα που συμμετείχες;

Πολύ ενδιαφέρον	Ενδιαφέρον	Μέτριο	Αδιάφορο
------------------------	-------------------	---------------	-----------------

2. Πόσο δημιουργικές σου φάνηκαν οι δραστηριότητες που έκανες;

Πάρα Πολύ	Πολύ	Λίγο	Ελάχιστα
------------------	-------------	-------------	-----------------

3. Έμαθες νέες πληροφορίες, που δεν γνώριζες;

Πάρα πολλές	Πολλές	Λίγες	Ελάχιστες
--------------------	---------------	--------------	------------------

4. Γράψε μερικές νέες λέξεις ή φράσεις που έμαθες και σου έκαναν εντύπωση;

5. Γράψε ποια δραστηριότητα σου άρεσε πιο πολύ και γιατί;

6. Αν μπορούσες να αλλάξεις κάτι στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα τι θα ήταν αυτό;

Ημερομηνία: Σχολείο: Τμήμα:

ΕΥΧΑΡΙΣΤΟΥΜΕ ΠΟΛΥ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΟΥ ΣΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ!

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Βακαλόπουλος, Α., 1974, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμος Α', Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Βάνιας
2. Βογιατζίδης, Ι.Κ., 1932, *Ιστορικά μελέται. Το χάσμα εν τη πνευματική παραδόσει του Ελληνικού λαού*, Επ.Επ. Φιλ. Σχ. Αριστ. Παν. Θεσσαλονίκης. Τόμος 2
3. Γαλάνης, Ι., 1998, *Η έννοια του μαρτυρίου στην Αγία Γραφή: Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμη, των Νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Βάνιας
4. Γούδας, Α., 1870, *Βίοι παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών, κεφάλαιο «Περί Παιδείας»* Αθήνα, εκδόσεις Μ.Π. Περίδου
5. Γριτσόπουλος, Τ., 1978-1979, *Το Κρυφό Σχολειό. Παιδεία των Ελλήνων*, τόμος ΙΓ', εκδόσεις Πελοποννησιακών Σπουδών
6. Γριτσόπουλος, Τ., 1980, *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών σπουδών, Α' τόμος*
7. Γριτσόπουλος, Τ., 1966, *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, τόμος Α' Αθήναι, εκδόσεις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία
8. Δροσίνης, Γ. & Κορομηλά, Λ., 1953, *Επιστολαί του Νικολάου Γύζη*, εκδόσεις: Εκλογή
9. Ζώρζου, Σ., 2018, *Κρυφό Σχολειό - Στη σκιά του πληγωμένου Μυστρά*, Αθήνα, εκδόσεις Έαρ
10. Θέμελης, Χ., 1988, *Αι παιδαγωγικάί ιδέαι του Κωνσταντίνου Οικονόμου των εξ Οικονόμων*, έκδοση της Αποστολικής Διακονίας, Αθήνα
11. Πουκεβίλ, Φ., 1997, *Ταξίδι στη Ελλάδα ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ*, μετάφραση Μολφέτα, Ν., εκδόσεις Συλλογή
12. Ιερά μονή Ζερμπίτσας, 2020, *Το Αγνό Κρίνο της Μονεμβασιάς*, Σπάρτη, εκδόσεις Σαΐτης
13. Καργάκος, Σ., 1993, *Η Ιερά Μονή Αγίων Αναργύρων «Σταματήρας του Πάρνωνος»*, Σπάρτη, εκδόσεις Μέλισσα
14. Κατσαφάνας, Δ., 1990, *Ζερμπίτσα, το ιερόν και Σεβάσμιον Μοναστήριον*, Αθήνα, έκδοση Κυριάκος Ευθύμιος
15. Κατσαφάνας, Δ., 2020, *Ζερμπίτσα, το Ιερόν και Σεβάσμιον μοναστήριον*, Σπάρτη, εκδόσεις Μέλισσα
16. Κατσαφάνας, Δ., 2011, *Περί «Κρυφού Σχολειού» και το Δημοτικό «Φεγγαράκι μου λαμπρό»*, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, τόμος 32, Αθήναι
17. Κατσουλάκος, Θ. & Ασημομύτης, Β., 2012, *Το μοναστήρι της Γόλας Λακωνίας*, Σπάρτη, εκδόσεις Ιδιομορφή
18. Κόκκινος, Δ., 1967, *Η Ελληνική Επανάστασις*, τόμος Α', Αθήνα, εκδόσεις Μέλισσα
19. Κολοκοτρώνης, Θ., 1836, *Απομνημονεύματα*, υπαγορευμένα στον Γεώργιο Τερτσέτη, εκδόσεις Ωρόρα
20. Νικόδημος ο Αγιορείτης, 1961, *Νέον Μαρτυρολόγιον, ήτοι Μαρτυρία των Νεοφανών Μαρτύρων*, έκδοση Τρίτη, Αθήνα, εκδόσεις Αστήρ
21. Μαντζαρίδης, Ι., 1998, *Η κοινωνιολογική προσέγγιση της παρουσίας των Νεομαρτύρων*, Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην των Νεομαρτύρων, Θεσσαλονίκη (17-19 Νοεμβρίου 1986)

22. Ματσάγγας, Α., 2013, *Το Μαρτύριο των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων και το ιστορικό της Ιεράς Μονής Αγίων Τεσσαράκοντα Μεγαλομαρτύρων Σπάρτης*, εκδόσεις Μέλισσα
23. Μητροπολίτου Μονεμβασίας και Σπάρτης κ. Ευσταθίου, 2013, *Εισηγήσεις – Διαλέξεις*, Σπάρτη, εκδόσεις Μέλισσα
24. Μπελντέκος, Δ., 2011, *Το Μοναστήρι της Σταματήρας*, Πάρνων, εκδόσεις Σαΐτης
25. Πετσάλης-Διομήδης, Θ., 2009, *Οι Μαυρόλυκοι, Χρονικόν της Τουρκοκρατίας 1565-1779*, τόμος Β', σελ.320, εκδόσεις Εστία
26. Προβατάκης, Θ. & Μυλωνάκου-Σαϊτάκη, Γ., 1998, *Θησαυροί και Κειμήλια Μουσείου Εκκλησιαστικής Τέχνης*, Σπάρτη, έκδοση, Ιερά Μητρόπολις Μονεμβασίας και Σπάρτης
27. Στεργιούλης, Χ., 2021, *Νεομάρτυρες Από τη σκλαβιά στον Ουρανό*, Αθήνα, εκδόσεις Αρχονταρίκι
28. Τάκερμαν, Κ., 1877, *Οι Έλληνες της σήμερα*, μετάφραση Αντωνίου Ζυγομηλά, Αθήναι, εκ του τυπογραφείου της Φιλοκαλίας
29. Τσολακίδης, Χ., 2001, *Αγιολόγιο της Ορθοδοξίας*, Β' Έκδοση, Αθήνα, Εκδόσεις Τσολακίδη
30. Χρυσανθόπουλος, Φ., (Φωτάκος), *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, 2019, Αθήνα, εκδόσεις Λαβύρινθος
31. Φρεαρίτης, Κ. 1863, *Λόγος γενεθλιακός, περί των τυχών και της φύσεως της Ελληνικής Επιστήμης*, Εν Αθήναις, Τύποις Ν.Γ. Πάσσαρη και Α.Γ. Καναριώτου

ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ

1. Θρησκευτική και ηθική εγκυκλοπαίδεια, 1966, τόμος 9, Αθήναι, εκδόσεις Μαρτίνοσ Αθανάσιος
2. Πάπυρος Larousse Britannica 2007, τόμος 31, εκδοτικός οργανισμός Πάπυρος
3. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Ο Ελληνισμός υπό την ξένη κυριαρχία (περίοδος 1453-1669) ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ-ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑ, 1975, τόμος Ι, Αθήνα, εκδοτική Αθηνών Α.Ε. Εταιρία Ιστορικών Εκδόσεων
4. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Ο Ελληνισμός υπό την ξένη κυριαρχία (περίοδος 1669-1821) ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ-ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑ, 1975, τόμος ΙΑ, Αθήνα, εκδοτική Αθηνών Α.Ε. Εταιρία Ιστορικών Εκδόσεων

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

- Δρ. Προβατάκης, Θ., 2003, *Οι αρχαίοι Έλληνες Φιλόσοφοι, στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Εικονογραφία*, Χίος, έκδοση, περιοδικό «Δάφνη»
- Δραγούμης, Ν., 1855, περιοδικό Πανδώρα, μηνός Ιανουαρίου 1855, τόμος Ε, σελ. 450
- Γαλανόπουλος, αρχιμανδρίτης Μελέτιος, Institutional Repository - Library & Information Centre - University of Thessaly 08/04/2016 23:02:28 EEST - 109.242.145.19
- Κόντη, Β., 2006, *Κώδικες και Κωδικογράφοι από τη Χρύσαφα Λακεδαίμονος (17^{ος} -18^{ος} αι.)*, Λακωνικά Σπουδαί, περιοδικόν σύγγραμμα της Εταιρείας Λακωνικών Σπουδών, παράρτημα 13

Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα: «Μεταβυζαντινά Μοναστήρια, ο λύχνος του Ελληνικού Πολιτισμού: Κρυφό Σχολείο – Έφηβοι Νεομάρτυρες»

- Μητροπολίτου Σερρών και Νιγρίτης κ. Θεολόγου, 2016, *Οι Νεομάρτυρες*, http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/liturgical/serron_ist_2016.pdf
- Τσιανάκας, Ε., 2011, *Τα Οθωμανικά Σχολεία της Τουρκοκρατούμενης Πελοποννήσου* <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/tsianakas.htm>
- Πετσάλης-Διομήδης, Θ., 1951, *Στα χρόνια της νεοελληνικής Αναγεννήσεως (από το κρυφό σχολείο στις μεγάλες σχολές)*, περιοδικό: «Ελληνική Δημιουργία»

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ

- ❖ Τζώρτζη, Ε., 2012. *Η ελληνική γραμματεία στη βασική παιδεία του γένους κατά την ύστερη τουρκοκρατία (1750-1821): από τη χειρόγραφη παράδοση στο έντυπο. (κώδικες-μαθηματάρια της Ι.Μονής των Αγίων Τεσσαράκονα Μαρτύρων Θεραπνών Σπάρτης)*, Διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
- ❖ Χαραλάμπους, Δ., 2015. *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Ζερμπίτσας Λακωνίας (1669)*, Διδακτορική διατριβή στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
- ❖ Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, Α., 1989, *Τα Μαθηματάρια των Ελληνικών Σχολείων της Τουρκοκρατίας*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ

1. http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2178/Istoria_E-Dimotikou_html-empl/index6.html
2. <https://el.wikipedia.org/wiki/>
3. <https://radiomax.gr>
4. http://www.immspartis.gr/?page_id=1047
5. <http://peritexnisologos.blogspot.com/2016/03/16-17.html>
6. <https://el.wikipedia.org/wiki/περγαμηνή>
7. <https://choratouaxoritou.gr/?p=128389&cn-reloaded=1>
8. <https://www.exapsalmos.gr/2021/03/24>
9. https://www.oodegr.com/oode/istoria/ekklisia/kryfo_sxolio1.htm